

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Екі айда бір шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№3 (198),
МАМЫР-МАУСЫМ
2022 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Төраға: Әлімбай Н. – ҚР MOM дирек-
торы, проф., этнолог (Алматы).

Орынбасары: Салықбай Ә.Ж. –
журнал редакторы (Алматы).

Мүшелері:

Қабылдинов З.Е. – т.ғ.д., проф., ҚР
БҒМ ҒК ТЭИ директоры (Алматы).

Байтанаев Б.Ө. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ
ҒК АИ директоры (Алматы).

Әбіл Е.А. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК МТИ
директоры (Нұр-Сұлтан).

Аяған Б.Ғ. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК
МТИ дир. орынбасары (Нұр-Сұлтан)

Кәрібаев Б.Б. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы).

Қарасаев Ғ.М. – т.ғ.д., проф., Ресей ҒА
корр.-мүшесі (Нұр-Сұлтан).

Төлеубаев Ә.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Жұмағұлов Қ.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Ууама Tomohiko. – т.ғ.д., проф. Hokkaido
University disabled (Japan, Sapporo).

Буканова Р.Г. – т.ғ.д., проф. (Башқұрт-
стан, Уфа).

Курманов З.К. – с.ғ.д., проф. (Қырғыз-
стан, Бишкек).

Невехин В.А. – т.ғ.д., проф. (Ресей, Мәскеу).

Еңсенов Қ.А. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Нұр-Сұлтан).

Эксперттер тобы:

Найманбаев Б.Р. – т.ғ.д., проф. (Шымкент).

Жұмағұлов Б.С. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Алматы).

Асылбекова Ж.М.-А. – т.ғ.д., проф. (Алматы).

Ауанасова А.М. – т.ғ.д., проф. (Нұр-Сұлтан).

Исин А. – т.ғ.к., проф. (Семей).

Салқынбек Д. – т.ғ.к. проф. (Алматы).

Қартаева Т.Е. – т.ғ.к., проф. (Алматы).

Ноғайбаева М.С. – т.ғ.к., қауымд. проф.
(Алматы).

Сәбитов Ж.М. PhD, саяс/шы (Нұр-Сұлтан).

Дүйсен С.Ж. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Қалиев Ж.Н. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Ерімбетова Қ.М. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Үмітқалиев Ұ.Ұ. – т.ғ.к., арх/г (Нұр-Сұлтан).

Ізбасарова Г.Б. – т.ғ.к., доцент (Ақтөбе).

Базарбаев Қ.Қ. – PhD тарихшы (Түркістан).

Қозыбаева М.М. – PhD тарихшы (Алматы).

Нұргүл Қасымқызы – жауапты редактор.

.....

Басуға 03.06.2022 ж. жіберілді.

Пішімі 84 x 108 1/16 Шартты б.т. – 4.

СТР басылым. Бағасы келісімді.

Таралымы – 1380. Индекс – 75748.

Редакцияда беттеліп-қатталып,

"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Алматы қаласы, Төле би көшесі 203-үй.

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН МАҚАЛАЛАР

КАРАМЕНДИНА М. Түрікменстандағы көне түркі еліне ортақ тарихи ескерткіштер (Ниса, Мары)	2
ЮСУПОВ К. О фальсификациях терминов Алтын Орда	8
ХАСЕНОВ С., АҚЖАСАРОВА А. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі	12
ҚУАНЫШЕВ Ж. Тұрғындарды әлеуметтік қолдау туралы	20
Маңғыстау облысын ауыз сумен қамтамасыз ету мәселелері	25
МУСИНА Г., МӘУЛІТ Г. Ұлттық дәстүрдің ерекшеліктері	29
ХАМЗА Р. Хиуаз Доспанова деген кім?	31
ЖҰМАБЕКҰЛЫ Ә. Ерлік ескерусіз қалмасын!	33

ОҚЫТУ. ӘДІСТЕМЕ. ТӘЖІРИБЕ.

ЖАНАТБЕК М. Жаңа мазмұнға жаңа әдістер жүйесі	34
БЕЙСЕКЕНОВ А. Экстремизм мен терроризм – егіз ұғым	35
БАЙТАНОВА А. Сақтардың тарихи-географиялық орны	36
АДАМБЕКОВА Н. Ғұндардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынастары	38
БЕРДИЯРОВА М. Қазақтардың ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктері	39
ДӘКЕШОВА А. Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы	41
ҚОРЫҚБАСОВА Ж. 1920-1930 жылдардағы саяси репрессиялар	42
ӘЛІМБЕТОВА А. Қазақстанда әскери-өнеркәсіп кешені	44
ҚАСЫМБЕКОВА А. Қазақстанның 1997 жылдан бастап әлеуметтік-экономикалық дамуы	46
БЕСІМБАЕВА Г. Республикалық пәндік олимпиада жүлдегері	47
ОҢҒАРБАЕВА Ж. Кәмелетке толмағандарды есірткі және психотроптық заттарды тұтынуға көндіру	48
ИБРАГИМОВ Н. Қытай қазақтарының некелесу дәстүріндегі ерекшеліктер	49
ӘЙКЕБАЕВА Ш. Өмірі аңыз – «Шыңғыстаудың Баяны»	52
ТАҢМАМБЕТОВА Ш., ҚАЖЫБИЕВА Ә. Мен – Қазақстан патриотымын	53
ХАВСАМЕТ Ұ. Ахикардың ұлына айтқан ұлағатты сөздері	55
УЖРАЕВА Ұ. Өмірді толғаған қаламгер	56

ФТАХР/IRSTI/МРНТИ: 03.20.00

Мағжан ҚАРАМЕНДИНА,
педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Ш. Уәлиханов
атындағы Тарих және этнология институты.
E-mail: karamendina70@mail.ru, Алматы қ., Қазақстан

ТҮРІКМЕНСТАНДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІ ЕЛІНЕ ОРТАҚ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕР (Ниса, Мары)

Бұл мақалада барлық қасиетті нысандар бойынша «Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтар» тобына жататын Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған орта ғасырлық қалалар қатарына кірген Түрікменстандағы қазақ пен түрікмен халықтарына ортақ көне түркі елінің аса маңызды тарихи ескерткіштері (Ниса, Мары) жайында жазылған. Түрікменстан жерінде Парфия патшаларының резиденциясы Ниса қаласын және ежелгі Мервтің (Мары) орнын көруге болады. Ниса қаласында сол кезде билік еткен Арсакид әулетінің мүшелері жерленген және патшаның қазына қоймасы болған. Мары Ұлы Жібек жолының халықаралық маңызды керуен торабы және өркендеген Маргиана аймағының астанасы болды.

Түйін сөздер: Ниса, Мары (Мерв), түрікмен, тарихи ескерткіш, көне қала, Парфия мемлекеті, мәдениет, Ұлы Жібек жолы, өркениет, символ, Арсакид әулеті, патша.

Magjan KARAMENDINA,
Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
E-mail: karamendina70@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

ANCIENT TURKIC HISTORICAL MONUMENTS (NISA, MERV) COMMON FOR KAZAKHS AND TURKMENS

This article describes the most important historical monuments of the ancient Turkic country (Nisa, Merv), common to the Kazakh and Turkic peoples of Turkmenistan, which were among the medieval cities that contributed to the formation of the Great Silk Road, belonging to the group of «archaeological monuments and urban centers of the Middle Ages» in all sacred objects. On the land of Turkmenistan, you can see the city of Nisa, the residence of the Parthian Kings, and the site of ancient Merv. In the city of Nisa, members of the Arsakid dynasty who ruled at that time were buried, and there was a treasure vault of the King. Merv was an internationally important caravan hub of the Great Silk Road and the capital of the thriving Margiana region.

Keywords: Nisa, Merv, Turkmen, historical monument, ancient city, Parthian state, culture, Great Silk Road, civilization, symbol, Arsakid dynasty, king.

Мағжан ҚАРАМЕНДИНА,
магистр педагогических наук, E-mail: karamendina70@mail.ru,
Институт истории и этнологии им. Ч.Валиханова. Казахстан. Алматы.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ (Ниса, Мары) ТУРКМЕНИСТАНА ОБЩИЕ ДЛЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ НАРОДОВ

В этой статье рассказывается о важнейших исторических памятниках древнетюркской страны (Ниса, Мары), общих для казахского и тюркского народов Туркменистана, вошедших в число средневековых городов, которые по всем сакральным объектам входили в группу «Археологические памятники и средневековые городские центры». На территории Туркменистана можно увидеть город Ниса, резиденцию парфянских царей, и место древнего Мерва (Мары). В городе Ниса были похоронены члены правившей в то время династии Арсакидов и располагалась казна короля. Мерв был международным важным караванным узлом Великого Шелкового пути и столицей процветающего региона Маргиана.

Ключевые слова: Ниса, Мары, туркмен, исторический памятник, древний город, Парфянское государство, культура, Великий Шелковый путь, цивилизация, символ, династия Арсакидов, король.

Кіріспе. Барлық қасиетті нысандар бойынша «Археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қалалық орталықтар» тобына жататын Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған Түрікменстандағы Ниса мен Мары қалалары – қазақ пен түрікмен халықтарына ортақ көне түркі елінің аса маңызды тарихи ескерткіштері (Киелі жерлер/жаңалықтар). Ниса – Александр Македонскийдің (Ескендір) жаулаушылық жорықтарының салдарынан Ахеменид империясы құлағаннан кейін б.з.б.ІҮ ғ. шамасында пайда болған көне Парфия мемлекетінің астанасы. Хорезм және Бактрия сияқты әйгілі көне мемлекеттердің де құрылуы осы кезеңге тура келеді. Алайда осылардың ішінде ең қуаттысы Парфия болды, оның аумағы Үндістанның солтүстік батысынан Жерорта теңізінің жағалауына дейінгі жерді қамтыды. Жаңа дәуірдің І ғасырына таман Парфияның өркендеуі шарықтау шегіне жетіп, Рим империясымен бәсекелес болды. Ниса Түрікменстанның аса маңызды тарихи ескерткіштерінің қатарына жатады. Бұл көне заманның тарихи ескерткіші Ашхабадқа жақын жерде Копетдаг тауының бөктерінде, Багир елді мекенінің шет жағындағы жазықта орналасқан. Нисаның өзі екі қамалдан тұрады – Көне Ниса (Коненусай) – Парфия мемлекеті тұсындағы сарайлы-шіркеулі кешен, б.з.б. І-ІІІ ғғ. және Жаңа Ниса (Тязенусай) құлиеленушілердің үйлері және көлемді табиғи аймағы бар І-ХҮІІІ ғғ. көне қаланың орны. Хорасан қалаларының анасы – Мары – Түрікменстанның ең ежелгі қаласы. Ол Байрамалиге жақын жерде орналасқан және Маргиана деп аталатын көне өркениеттің символы іспеттес. Көне Мары – ежелгі мәдениетпен және жойылып кеткен цивилизациямен әуестеніп қызығатын саяхатшылардың арманы. Сондықтан Түрікменстан жеріндегі Парфия патшаларының резиденциясы болған Ниса қаласы мен ежелгі Мервтің, Аршакидтер үлкендерінің мазарының түрікмен халқымен бірге қазақ халқының тарихында да алатын орны ерекше. Себебі бұл күндері түрікмендер тілінің өзіндік ерекшеліктері болса да, қазақ шежіресі бойынша бізге ең жақын туыс ел деп есептеледі. Марқұм Серікбол бауырымыздың зерттеу еңбегіндегі түрікменнің Ата руы Қазақтың Адай руымен бір тектен шыққан деген қорытындысы Қаз Адайлардың рулық шежіресімен жүз пайыз сәйкес болып тұр (Мұқантегі, 2016). М.Тынышбаевтың (Тынышбаев, 1925:27) зерттеуі бойынша «Түрікмен халқының құрамындағы қазақтың белді рулары үйсін, керей, арғын, қыпшақ және алшын».

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын интернет сайттарындағы мәліметтер, осы саланы терең зерттеп жүргендердің (В.М. Массон, М.Е.Массон., Г.А.Пу-

гаченкова, т.б.) пікірлері, сонымен қатар осы тақырыпта жарияланған материалдар мен көркем әдебиеттер құрайды. Сонымен қатар кейінгі жылдары жаңаша көзқараспен жазылған осы тақырыпқа қатысты жарияланған материалдар пайдаланылды. Мақалада ғылымдағы тарихилық, баяндау әдістері қолданылды.

Талдау. Түрікменстандағы Мары, Ниса қалалары туралы арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын. Мысалы Мары қаласына қатысты В.М. Массонның (Массон, 1991:73) және В.А.Жуковскийдің (Жуковский, 1894:222) еңбегін атаса болады. Ниса қаласына қатысты В.М.Массон мен Г.А.Пугаченкованың (Пугаченкова, Массон, 1956), Б.Я.Ставискийдің (Ставиский, 1974) еңбектерін атасақ болады. 1946-60 жылдарда Нисада М.Е.Массон (Массон, 1986) жүргізген қазба жұмыстары нәтижесінде колонна залының, ғибадатханаларының және қорғандарының орны, сонымен қатар парфияндардың күнделікті өмірінің және эллинистік өнерінің (мәселен күйдірілген саздан әшекейлеп жасалған мүсіншілер) айғағы боларлықтай парфиян тілінде арамей жазуымен жазылған құнды құжаттар табылған. 2007 жылдан Нисаның тұрған орны ЮНЕСКО-ның әлемдік мұра қоры тізіміне енгізілген. Сондай-ақ бұл тақырып төңірегінде В.А.Лившиц пен И.М.Дьяконов сияқты, т.б. ғалымдар мен қоғам қайраткерлері қалам тартты. Сондықтан Түрікменстандағы көне түркі (қазақ, түрікмен) еліне ортақ тарихи ескерткіштерге қатысты жазылған еңбектердің маңызы зор деп есептейміз.

Зерттеу нәтижесі. Маңғыстау адайларының шыққан тегі туралы нақты деректер аз. Тек С.А.Аманжолов қана адайлар, оның өзі жазғандай, Геродот пен Страбонның мәліметтеріне қарағанда, б.з.б. ІІ ғасырдың өзінде-ақ, Каспий теңізінің жағалауын мекендеген ежелгі дайлардың ұрпақтары болуы мүмкін деген жорамал айтқан. Сол арада ол адайлар оғыздардың «ада» (арал) «адайлар» (аралдықтар) деген сөзінен шыққан деген нұсқасын да келтіреді. С.П.Толстов: «Хорезмиліктердің оңтүстік-батыс және солтүстік-шығысындағы көршілері дах тайпалары болып табылады»,– дейді. Бұл мәліметтер б.з.б. ІІІ ғасырларға қатысты. Дайлардың (дахтардың) Сырдарияның төменгі ағысынан оңтүстікке қоныс аударғанын Страбон да көрсетеді. Ол Аршакидтік патшалыққа орын тепкен «парнадайлар Меотидояның арғы жағында», яғни Арал теңізінің арғы жағын «мекендейтін дайлар аймағынан шыққандар»,– дейді. Дайлардың бұдан кейінгі тарихы біздіңше, былай сияқты. Кангюй (қаңлы) тайпалық одағының мейлінше гүлденген кезеңінде ол өзінің ықпалын Хорезм, Ферғана, Соғды аймақтарына таратқан. Осы кезеңде дайлар кангюйлердің билігіне ұшырауы ықтимал. Кангюй тайпалық одағының

орнына жаңа тайпалық бірлестік – Батыс Түрік қағанаты келіп, оның құрамында өз тұтастығын сақтап қалған дайлардың күшті де саны көп тобы болған. Сонан соң (IX ғ.) дайлар тобы оғыз тайпалары одағына кірген. Тегінде, дайлардың (дахтардың) Маңғыстауға орын тебуі сол кезеңде (IX ғ.ғ.) болуы мүмкін (Шежіре – адай руы // <https://m.alashainasy.kz/shezhire/54982/>). Түрікмен-адай руы қазақтарының алғашқы тобы Хиуа хандығының батыс шекарасында XVIII ғасырдың аяқ кезінде Үстірттегі түрікмендерді ығыстыра отырып шыға бастайды. Алайда қазақтардың түрікмендерді ығыстыруының нағыз қызу кезеңі кейінірек, XIX ғасырдың орта шенінде басталды (Нұрмағамбетов, 1974:14).

Қазіргі Түрікменстан жерінде көне қоғамның мәдени дамуы шарықтау шегіне жетіп барып құлазығанын көруге болады. Онда Парфия патшаларының резиденциясы Ниса қаласын және ежелгі Мервтің орнын көруге болады және Ахеменидтердің құдіретті әулетінің және Александр Македонскийдің (қазақша Ескендір) әскерінің ізімен жүруге болады.

Ежелгі Ниса қаласы (немесе Парфавниса) – Багир елді мекенінің маңындағы көне қала, бір кездегі күшті Парфия патшалығының б.з.б. II ғасыр шамасында салынған астанасының қалдығы. Қала Мидридат патшаның бұйрығымен тұрғызылған. Мұнда сол кезде билік еткен Арсакид әулетінің мүшелері жерленген және патшаның қазына қоймасы болған. Оның қираған орны белсенді туристерге әйгілі. Осында бір-бірінен 2 км қашықтықта екі мекеннің немесе қаланың орны бар: Парфия қаласы Жаңа Ниса және үстіртті жерде орналасқан патша қамалы Ескі Ниса. Бұл (Ниса) қалашықтардың орны қазіргі кезде ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұрасы тізіміне енгізілген.

Парфиеннің өзінде Ниса қаласы неғұрлым әйгілі болды, оның құлаған орны қазіргі Ашхабадтың маңында орналасқан. Қалаға іргелес патша резиденциясы және Аршакидтердің үлкендерінің мазары орналасты. Кеңес археологтарының көпжылдық қазба жұмыстарының нәтижесінде сәулет өнерінің, скульптураның тамаша ескерткіштері, сонымен қатар парфия архиві табылды. Әйгілі кеңес шығыстанушылары В.А. Лившиц пен И.М. Дьяконов (Дьяконов, 1960:151) парфия архивін зерттеумен шұғылданды. Патша шаруашылығының 2 мыңға жуық есеп-қисапқа қатысты құжаттары табылды. Осы құжаттарды зерттеу нәтижесінде алғашқы Аршакидтердің «ата-баба шежіресін» қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Парфияны көшпенді-парндардың жаулап алуы оның әлеуметтік құрылымына нақты әсер етті. Қазба жұмыстары және парфиялық құжаттарды зерттеу нәтижесінде Парфияның рухани өмірінде зороастриялық наным-

сенімнің рөлі біртіндеп күшейе бастағанын көруге болады. Ниса острактарына қарап Парфияда зороастриялық күнтізбе қолданылғанын және зороастриялық салтқа байланысты көптеген есімдердің кездесетінін көруге болады. Моне-тадағы грекше жазулар парфиялық жазбаға ауыстырылып, сонымен қатар біртіндеп онда зороастриялық діни символдар да пайда бола бастайды. Вологез (Валарше) патша тұсында «Авестаның» тұңғыш кодификациясы жасалғаны туралы мәлімет кейінгі дәстүрде сақталып қалған Парфянская цивилизация – Цивилизациум (google.com).

Алғашқы Аршакидтің билік жүргізуі аса ұзаққа созылмаған болу керек. Аршак үздіксіз жүргізген соғыстарының бірінде қайтыс болғаннан кейін Ниса қаласына салтанатты түрде жерлеу мәртебесіне ие болды (Ниса қазіргі Ашхабадтан батысқа қарай 18 км жерде). Кейіннен жаңа дәуірдің I ғасырының бас кезінде билікті қолына алған осы әулеттің ең кіші тармағы патшалар мазарын Арбелаға көшіргенше Аршакидтер түгелдей осында жерленген (Восточный соперник Рима).

Аршак сөзі көне түркі сөз қорынан алынған «сары сақ» дегенді білдіреді. Олар шындығында сары болған. Әулеттің шежіресінде Аршакидтердің қайдан келгені жазылған – Ежелгі Алтайдан, Таудан. Олардың ізашарлары, Парсының алғашқы патшалары да сол жақтан келген. Шығыстың аңыздары осыны растайды, бұл әйгілі «Патшалар туралы кітапта», «Шазнамеде» жазылған, оның өзін ғасырлар бойы неше мәрте қайтадан редакцияласа да ең маңызды бөлімін өзгерте алмаған. Иран – Парфияның, яғни 500 жыл аршакидтер, немесе жалғыз Аллаға ғана сенуді уағыздаған түріктер билеген мемлекеттің мирасқоры. 224 жылы әулет биліктен айрылды, басқа діннің, зороастризмнің адамдары – Сасанидтер билік басына келді. Парфияны олар Иран деп атады, дегенмен Ұлы қоныс аудару кезінде көш басына келген түріктердің ұрпағы бұрынғыша халықтың негізін құрап тұрды. Жаңа билеушілер солармен күресті. Орта Шығысты билеу үшін (Кавказ да соның құрамында еді) қиян-кескі соғыс жүріп жатты. Бұл дінге байланысты аяусыз шайқас дәуірі болатын. Сасанидтер әлемге манихейлікті шығарған пәлсәпаны берді, ал Аршакидтердің діні христиандықтардың анасы болып танылды. Олардың арасында өмірге емес, өлімге апаратын ұрыс жүріп жатты. Екі дәуірдің түйіскен жерінде қоян-қолтық ұрыста екі күш, әлемге деген екі көзқарас ұштасты (Аджи, онлайн книга:153). Оның себебі манихей дінінің негізін салушы Мани Бабилонияның байырғы нанымдары және Будда, Зороастра, пайғамбары Иса болған Христиан сияқты діндердің негізгі қағидаларын

араластырып жаңа бір сенім құрастырады. Мани дінінде зороастризмде болғанындай жарық беруші Күн мен Айға табыну ғибадаттары бар еді. Манидің шешесі 224 жылы құлаған арсак ханзадасының нәсілінен және отқа құл еді. Аршак әулетінің төрт тармағы болған: парфяндық, армян, үнді және массагет аршакидтері (Қарамендина, 2011:123).

303 жылы, яғни Армян шіркеуінен кейін екі жылдан соң басқа монофизит шіркеуі пайда болғаны мәлім, ал онымен қатар Кавказ Албаниясы елі пайда болды, оның католигі және патшасы да Аршакидтер әулетінен шыққандар еді. Армениядағы сияқты, Кавказда парфия патшаларының ұрпақтары қоғамды басқарды. Олар түріктерге – сол баяғы біздің жадымыздағы солтүстіктен келіп, бір кезде Дербент төңірегінде пайда болған Албан (Алпан) ордасынан шыққан оғыздар мен қыпшақтарға арқа сүйеді.

Ризван Гусейновтың пікірінше, жоғарыда келтірілген тарихи мәліметтердің негізгі бөлімі нақты тарихи деректен гөрі аңыздар саласына жатқызуға лайық. Қантөреге барып тірелетін Хорасан түріктерінің (немесе олардың тармақтарының) генеологиясының қаншалықты дәл екенін айту қиын. Өйткені патриарх Авраам дәуірі мен арабтардың және Моисей Хоренскийдің деректері аралығындағы уақыт тым алшақ. Бұл ежелгі дәуір мен антикалық тарихи межеге дейінгі аралықта әзірше араб авторлары мен Хоренскийдің мәліметтерін дәлелдейтін нақты тарихи факт (мағлұмат) жоқ. Арабтардың және армян тілді авторлардың мәліметтерінде Хорасан түріктері мен парфяндарды (олар да Хорасандық) бірыңғай параллель генеологиялық тармаққа әкеліп тіреуі сақ пен парфяндардың және Арменияны 400 жылға жуық билеген Аршакид әулетінің шығу тегі түрік екенін паш ететін тағы бір жанама тарихи дәлел болды. Мұның өзі сақтар мен парфяндардың шығу тегі түрік екені жайындағы үндінің мәліметтеріне қосымша дерек болды. Ортағасырлық армян шежірешілерінің өзі парфян мен түріктердің шығу тегі бір екенін бірнеше мәрте атап өткен. Яғни, ағартушы (Просветитель) Григорийдің, Аршакид патшаларының тегі түрік екені олар үшін нағыз тарихи факт болып табылады (**Гусейнов Р**). Средневековые армяноязычные авторы о единокровности тюрок и парфян Аршакидов ~ РИЗВАН ГУСЕЙНОВ (rizvanhuseynov.com).

Көшпенділердің дүниетанымындағы зороастризмнің жарқын көрінісінің бірі – Наурыз мерекесі. Жануарлар таласы Ұлыстың ұлы күніне басшы болу, яғни таққа міну болып табылады. Аршақтардың діні отқақұл (зороастра) болған. От – Күннің бір бөлшегі. Ерте замандағы түсінік бойынша от тектес заттардың бейнесі төрт жақты, осыдан келіп төрткүл дүниені билеуші

деген мағынадағы ақсүйек төрелердің тарақ таңбасының бірнеше нұсқасы шығады. Демек, патша таңбаларындағы бейнелер солярлық жануарлар бейнесімен байланысты болды (Қарамендина, 2011:124). Албан таңбасы мен Кавказ Албаниясының мемлекеттік рәмізі бір-бірінен айнымайды, ұқсас. Жақтары тең крест және дөңгелек, өте-мөте көрнекі. Түркі әлемі Еуропамен одақтасу мақсатында ортақ келісімге келу үшін орданы өзінен шеттетіп, құрбан етті. Бұл саяси қадамның маңызы зор болды, осыдан ерте ортағасырды ерекшелендіретін әдепті саясат басталды. Бәрін Аспандағы құдайға сенуге бағындырды, ал дінді ақсүйек билеушілер – Аршакидтер әулетінің патшалары орнатты. Рухани және ақсүйектердің билігінің бірлігін паш етіп тұрған екібасты бүркіт сол дәуірдің рәмізі екені хақ (http://loveread.me/read_book.phpid=73541&p=153).

Копетдаг тау бөктерінде Ашхабадтан бірнеше шақырым қашықтықта, көне заманның бірегей ескерткіші – Ежелгі Ниса қаласы – Парфия қамалының орны, мұнда б.з.б. III ғасырдан жаңа дәуірдің III ғасырына дейінгі Парфия империясының алғашқы астаналарының бірі орналасқан. Біздің заманымызға баяғы орасан зор құрылыстың шамалы ғана қалдықтары жетсе де күмбез тәрізді қабырғаларының асқан шеберлікпен қалануы, сәулет өнерінің ұтымды шешімдері таң қалдырады. Парфиялық кескіндеме өнерінің және сәулет өнері әшекейлерінің үлгілері С.Түрікменбашы атындағы Бейнелеу өнерінің мұражайында. Түрікменстанның ұлттық мұражайында мәрмәрдан жасалған мүсіндер, патшалардың сағанасынан әкелінген бағалы заттар қойылған.

«Ниса» сөзі ежелгі сына жазу мәтіндерінде кездеседі және зороастриялық Авестада былай делінген: Нисайа арқылы оңтүстік батысқа қарай арийлік тайпалар өтіп отырған, бүкіл ежелгі Шығысқа әйгілі болған Ахалтеке тұқымына жататын жылқыларды өсіретін жайылымдар туралы да айтылған (15 уникальностей Туркменистана, которые нужно обязательно увидеть (turkmenportal.com)).

Түркменстанның Мары уәлаятында, Байрам-али қаласына жақын жерде Орталық Азияның ең көне қалаларының бірі – Ежелгі Мары орналасқан. Ежелгі Мары – бүкіл Орта Азия ішіндегі ең көне қала, ол ең көне өркениеттің бірі – Маргиананың бөлшегі болып табылады, ол б.з.б. 3–2 мың жыл кезінде салынған. Марының тарихы әуелеп ұшуымен ғана емес, төмен қарай құлдырауымен де сипатталады. Кезінде ол қуатты Парфия патшалығы орталығының бірі болған. YII ғасырда арабтар жаулап алғаннан кейін Мары солтүстікке және шығысқа қарай қанат жаюға қолайлы бекініс пунктіне айналды. XII ғасырда арабтардың саманидтер әулеті тұсында қала өркендеді, өзі-

нің әсемдігі жағынан Константинопольден де асып түсті. Кейінірек Мары қуатты Парфияның меншігінде болып, орталық қалаларының біріне айналды. Арабтардың қолына өткеннен кейін (бұл 7 ғ-да болды) бекініс пунктінің рөлін атқарды. Арабтардың тұсында ондаған кітапханаларының шоғырлануына орай кітап орталығы болды: Селжүктердің тұсында сәулетті құрылыстарымен ерекшеленді. Марының мұражайында осы жерге қатысты тарихи оқиғалардың қиын-қыстау кезеңдерімен танысуға болады, сонымен қатар көптеген археологиялық жаңалықтарды зерттеуге болады, себебі Мары бүкіл дүние жүзі бойынша ірі археологиялық объектілердің тізіміне енгізілген. Онда мына қалашықтардың орны сақталған: Эрк-Қала, Гяур-Қала, Байрамали-Қала, Абдуллахан-Қала. Яғни, бұл территорияда қазіргі кезде әр түрлі дәуірдегі бес көне қала қалдығы бар. Маргуш елі Жер бетіндегі ең көне өркениеттің бірі болып саналады, қазіргі тарихшылардың болжамы бойынша оны Мысыр, Месопотамия, Қытай, Үндістанмен қатар әлемдік көне мәдени орталықтарының құрамына енгізуге әбден болады (Источник: [https:// 101mesto.com/otdyhza-rubezhom/aziya/turkmenia.html](https://101mesto.com/otdyhza-rubezhom/aziya/turkmenia.html) 101mesto.com © Всё о путешествиях).

Мары Ұлы Жібек жолының халықаралық маңызды керуен торабы және өркендеген Маргиана аймағының астанасы болды, зороастрийліктердің қасиетті «Авеста» кітабында Моуру деп белгіленген. Кейінірек атауы өзгерді – Маргуш, Маргиана, Маргав, Мерв және Мары.

Сонымен, байқағанымыз, б.з.б. 250 жылдың шамасында ұлы Аршак билік құрған кезде Парфия мемлекетінің алғашқы астанасы – Гекатомпил (қазіргі Иранның жерінде) пайда болды, кейінірек Парфавниса қалашығы салынды – бұл әкімшілік және экономикалық орталығы болған болашақ Ниса еді. Мұнда Аршакид әулетінің өкілдері өздерінің тұңғыш патшаларының қабірлерін орналастырған. Нисада дәл бүгінгідей бүкіл планетаға әйгілі болатындай жағдай бұрын-соңды болған емес. Нисаның парфиялық қамалдарын ЮНЕСКО үздік әмбебап мәні бар және рухани байлық ескерткіші ретінде Бүкіләлемдік мұра тізіміне енгізген (Достопримечательности Туркменистана | Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина (brsu.by)).

Сондай-ақ біздің заманымыздан бұрын Мары өзінің өркендеп тұрған шағында Ұлы Жібек жолының маңызды торабы болды. Қала тұрғындары бірнеше ғасырлар бойы Қытай, Үндістан және басқа да шығыс елдерімен саудаттық қарым-қатынасын нығайтып отырды. Марыдан мәдениет, қолөнер және ғылымның дамуы бастау алды, ол туралы шығыс әдебиетінде

және тарих оқулықтарында толық баяндалған.

Қорытынды. Қазақтың «Балқан, Балқан, Балқан тау. Ол да біздің барған тау» деген өлең жолына зейін аудар бермейміз. Сөз етіп отырған заңғар тау Каспий теңізінің жанындағы, Түрікмен республикасының оңтүстік-батысындағы Балқан жоталары деп аталады (Карамендина, 2021:168,192). Түрікменстан ежелгі шежірелердің бәрінде де Алашқа жататын алты елдің қатарында аталады. Ол жайлы Мұстафа Шоқай былай деп жазыпты: «Бүгін Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түрікменстан һәм Тәжікстан деп жат үкімет күшін алты жұмһуриетке бөліп тұрған Түркістан – бөлінбес, айрылмас бір өлке. Халқының қаны бір, тілі бір, діні бір». Түрікмен халқының шығу тегі де тура Қарақалпақ халқы сияқты. Айырмасы, Қарақалпақтар қазақтардан жақында ғана (1936 жылы) бөлінсе, түрікмендердің бөлінуі ежелгі замандарда болған. Қазақтар мен Түрікмендердің құрамында да бір рудың екіге бөлінген деректері көп. Айырмасы Түрікпеннің құрамында Қият руы жоқ, оның есесіне Қараман руы бар. Түрікмендер өз тегін Оғыздардан таратады (Мұқантегі, 2016). Вивьен де Сен-Мартэн түрікменнің «теке» деген ірі тайпасының атын ежелгі дәуір мәліметтерінен келген Оңтүстік Түрікменияның дах немесе дай халқы атауының туындысы деп қарастыруға болатынын атап кеткен. Қазағымыз адайдың арғы тегі Каспий теңізінің оңт.-шығыс жағалауын мекендеген ежелгі Дай-(дах) тайпалары, ата мекені – Маңғыстау түбегі (Тынышбаев, 1991:34). Дах отрядтары «атты садақшылар» атанған. Этноархеолог С.Әжіғалидің де ойынша дахтар (дайлар) мен қазіргі Маңғыстауды, Үстірт пен Жем бойын мекендеген адай руының арасында тарихи байланыс бары анық. Бірқатар ғалымдар адайлар ежелгі дахтардың ұрпағы деген тұжырымды негізсіз айтып жүрген жоқ (Әжіғали, 2000:66). Сондықтан Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған ортағасырлық қалалар қатарына кірген Ниса мен Мары Түрікменстандағы көне түркі елдері (қазақ пен түрікмен, т.б.) халықтарына ортақ аса маңызды тарихи ескерткіштер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Аджи М. Полынный мой путь. Онлайн книга. С.153.
Әжіғали С.Е. Каспий қайраңы. Алматы: «Жолдас и К», 2000. 328 б.
Восточный соперник Рима /Восточный соперник Рима | Warspot.ru.
Гусейнов Р. Средневековые армяноязычные авторы о единокровности тюрок и парфян Аршакидов ~ (rizvanhuseynov.com).
Достопримечательности Туркменистана | Брестский государственный университет имени А.С. Пушкина (brsu.by).

Дьяконов И.М., Лившиц В.А. Документы из Нисы I в до н.э. Предварительные итоги работы. М.: «Изд-во восточ.лит-ры», 1960. С.151.

Жуковский В. А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. – СПб., 1894. С. 222.

Карамендина М. Руна таңбаның атқарған қызметі // «Кәсіби тілді оқытудың өзекті мәселелері: қазіргі жағдайы және болашағы» х/а ғылыми-тәжірибелік конф.жинағы. I бөлім. Алматы, 2011. 9-10 қараша.

Карамендина М. Қазақ халқының таңбалары мен ұрандары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2021. 232 б.

Киелі жерлер – ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны | SN.kz - жаңалықтар. Қазақстанның жаңалықтары.

Массон В. М. Мерв – столица Маргианы. – Мары, 1991. – 73 стр.

Массон В. М. Старая Ниса – резиденция парфянских царей / АН СССР. ИА; ООПИК Туркм. – Л: Наука, 1985 Ц 12 с: ил.

Мұқантегі Д. Түрікпендер қаз адай шежіресінде // (qamshy.kz).

Нұрмағанбетов Ө. Түрікменстандағы қазақтардың тілі. Алматы: «Ғылым», 1974. Б.63.

Отдых зарубежом / Азия/ Туркмения // Источник: <https://101mesto.com/otdyh-za-rubezhom/aziya/turkmenia.html> 101mesto.com. Всё о путешествиях.

Парфянская цивилизация - Цивилизациум (google.com).

Пугаченкова Г.А. Ниса : Краткий путеводитель / М-во культуры Туркм. ССР. Отд. охраны памятников культуры.– Ашхабад: Туркменгосиздат, 1958. – 30 с.; Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Парфянские ритоны Нисы. Альбом иллюстраций. – М.: Издательство АН СССР, 1956.

Ставиский Б. Я. Искусство Средней Азии. Древний период. VI в. до н. э. – VIII в. н. э. – М.: Искусство, 1974.

Тынышбаев М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар. Ташкент.1925. 27 бет.

Тынышбаев М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар // Қазақ шежіресі. Целиноград, «Қаламгер», 1991.

Шежіре – адай руы // 29.09.2014. <https://m.alashainasy.kz/shezhire/54982/>.

15 уникальностей Туркменистана, которые нужно обязательно увидеть (turkmenportal.com).

http://loveread.me/read_book.php?id=73541&p=153.

REFERENCES

Adjı M. Polynnyı moi pýt.[Wormwood my put]. S.153.[in Russian].

Ájigalı S.E. Kaspıı qairañı [Caspian shelf]. Almaty: “Joldas ı K”, 2000. [in Kazakh].

Vostochnyı sopernik Rima [Rome’s Eastern rival] Warspot. ru. [in Russian].

Gýseinov R. Srednekovye armániozıchnye avtory o edinokrovnosti túrok ı parfán Arshakıdov ~ [Medieval Armenian-speaking authors about the consanguinity of the Turks and Parthians of the Arshakids] (rizvanhuseynov.com). [in Russian].

Dostoprimechatelnosti Týrkmenıstana | Brestskıı gosýdarstvennyı ýnıversıtet ímenı A.S.Pýshkına (brsu.by) [Sights of

Turkmenistan]. [in Russian].

Dákonov I.M., Lıvshıs V.A. Dokýmenty iz Nısy I v do n.e. Predvadıtelnıye itogı raboty [Documents from Nisa I in BC. Preliminary results of the work].M.: “Izd-vo vostochn.lit-ry”, 1960. S.151. [in Russian].

Jýkovskıı V. A. Drevnostı Zakaspijskogo kraia. Razvalıny starogo Merva [Antiquities of the Transcaspian region. Ruins of old Merv]. – Spb., 1894. S. 222. [in Russian].

Karamendına M. Rýna tańbanyń atqargan qyzmeti [Function of rune symbols] // “Kásıbı tildi oqytýdyń ózekti máseleleri: qazirgi jagdayı jáne bolashagy” h/a gylımı-tájirıbelik konf.jınagy. I bólim. Almaty, 2011. 9-10 qarasha. [in Kazakh].

Karamendına M. Qazaqhalqynyńtańbalary men urandary [symbols and slogans of the Kazakh people]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2021. 232 b. [in Kazakh].

Kieli jerler – ulttyq birlik pen jańgyryń nyshany [Sacred places-a symbol of national unity and rebirth] | SN.kz - jańalyqtar. Qazaqstannyńjańalyqtary. [in Kazakh].

Masson V. M. Merv – stolısaMarngiany [Merv is the capital of Marngiana]. – Mary, 1991. – 73 str.[in Russian].

Masson V. M. Eski Nisa-Parfia patshalarynyń [Old Nisa – residence of the Parthian kings]/ KSRO gylım akademiasynyń rezıdensiasy. IA; OOIPIK Túrkımenstan. – L: gylım, 1985-12 s: il. [in Russian].

Muqantegi D. Túrikpender qaz adai shejiresinde // [Turikpender in the KazAdai chronicle] (qamshy.kz).

Nurmaganbetov Á. Túrikmendegi qazaqtardyń tili [Language of Kazakhs in Turkmenistan.]. Almaty: “gylym”, 1974. B. 63. [in Kazakh].

Shetelde demalı / Azia / Túrkımenstan / [Holidays abroad / Asia/ Turkmenistan] / derekkóz: <https://101mesto.com/otdyh-za-rubezhom/aziya/turkmenia.html> 101mesto.com. barlygy saiahat tyraly. [in Russian].

Parfia órkenieti-órkeniet [Parthian Civilization – Civilization]. google.com. [in Russian].

Pýgachenkova g. A. Nisa: Qysqasha nusqaýlyq [Nisa: A Short Guide]/ Túrkımenstan mádenıetindegi M-vo. KSR. Otd. mádeniet eskertkishterin qorgaý. – Ashhabad: Túrikmengosızdat, 1958. - 30 b.; Masson M. E., Pýgachenkova G. A. Nısanyń Parfıalyq ritondary. Sýretter álbumy [The Parthian rhytons of Nisa. Album of illustrations.]. – M.: KSRO gA baspasy, 1956. [in Russian].

Stavısky B. Orta Azia Óneri. Ejelgi kezeń. B.z. d. VI g. – b. z. d. VIII g. [The Art of Central Asia. The ancient period. VI century BC g VIII century AD .]– M.: óner, 1974. [in Russian].

Tynyshbaev M. Qazaq halqynyń tarihyna qatysty materialdar [Materials on the history of the Kazakh people]. Tashkent-1925. 27 bet. [in Russian].

Tynyshbaev M.Qazaq halqynyń tarihyna qatysty materialdar [Materials on the history of the Kazakh people] // Qazaq shejiresi. Selinograd, “Qalamger”, 1991. [in Russian]

Shejire-adairýy [Shezhire – Adai tribe]// 29.09. 2014. <https://m.alashainasy.kz/shezhire/54982/>. [in Kazakh].

Kóryge bolatyn Túrikmenstannyń 15 biregeiligi [unique features of Turkmenistan that must be seen](turkmenportal.com). [in Russian].

http://loveread.me/read_book.php?id=73541&p=153. [in Russian].

Кенішбек ЮСУПОВ,
тарих зерттеушісі

О ФАЛЬСИКАЦИЯХ ТЕРМИНОВ АЛТЫН ОРДА

«Монгольской империи вообще не было, а была Тюркская империя Шыңғызхана, сам Шыңғызхан был тюрком, а не монголом»
Академик Анатолий ОЛОВИНЦОВ.

О фальсификациях терминов Алтын Орда и монголо-татары, о Шыңғызхане и созданной им империи Алты Орда (союза шести племен Ғызов (Гузов) Алты Алаш), о происхождении Казахского ханства и трех жузов в составе казахов.

Так называемой «Монгольской империи Чингисхана» вообще не было, а была империя АЛТЫ ОРДА (так называемый в народе Алты Алаш) «союз шести протоказахских племен» Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Конаыратов и Жалаиоров АЛТЫ (алты означает шесть-количество племен в союзе, а не Алтын (золотая) Орда). Алты и Алтын похоже, но две разные слова, Алты-шесть, а Алтын-золото, в разницу на одного звука Н в конце слова.

Протоказахская империя Шыңғызхана Алты Орда союз шести протоказахских племен Найманов, Кереев, Конаыратов, Меркитов, Киятов и Жалаиоров была создана 1206 году, на 515 лет раньше чем появилась Россия, получившая свободу от Крымского ханства.

Улус Джучи сначала как составная часть выступал от империи Алты Орда (союза шести племен) как ее отдельный улус Джучи (Жошы), потом когда он стал самостоятельным (в 1256 году после смерти хана Батыя) это название закрепилось за ним, Алты Орда русские историки из-за незнания тюркского (казахского) языка понимали и записывали как Алтын (Золотая) Орда, хотя оно никак не связано было с золотом и его цветом, Слово Алты переводится с казахского как шесть, а Алтын как золото, тем самым русские историки из-за незнания особенностей казахского языка допустили искажения названия империи трактуя Алты Орда как Алтын Орду, а саму империю Шыңғызхана как империю Монголов, хотя она была империей союзом шести племен тюрков Ғызов (Гузов, называемых себя Алты Алашем) протоказахов: Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Қоңыратов и Жалаиоров.

Термин империя «Алтын Орда» – означает не монгольскую империю, *Монголы не могли называть свою империю чужим для них тюркским словом* «Алтын Орда», цвет золота и само золото

тут ни при чем, это Улус Джучи (Жошы) империи Шыңғызхана и с золотом и его цветом ничего не связано, а имеется ввиду империя (Алтын в переводе с казахского означает Золото, а АЛТЫ – шесть, с разницей на одну букву в конце слова), то есть Союз «Алты Орда» союз шести племен (Алты Алаш) протоказахов Оғыздов, *называемых себя Алты Алаш Оғыздов (ОГуздов)*: Найманов, Кереев, Меркитов, Қиятов, Қоңыратов (Кунгиратов) и Джалаиоров, обитавших в 13-ом веке на территории современной Монголии и Восточного Казахстана, из шести протоказахских племен четыре племени которых Теміршын (*в китайских записях с искажениями известен как Темуджин, в переводе с казахского на русский Теміршын означает как Настоящее железо, объединил и создал империю – союза шести племен «Мәңгі Ел» (в русском произношении Манги Ёл-звучит как Мангёл) и на курултае четырех племен Ғызов (Гузов) избран их ханом и назван Шыңғызханом (в переводе с казахского означает Хан настоящих Ғызов (Гузов) Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, которые вместе с добровольно присоединившимися Қоңыратами (мать и жена Шыңғызхана были из этой племени) и Джалаиорами стали ядром учредителями империи Шыңғызхана (в записях Рашид Ад Дина записан именно как Шыңғыз Хан, а не как Чингисхан, (как искажают русские китайские историки) а после распада империи, в 15-ом веке вошли в состав казахского ханства и казахского народа. Название Алты Орда (Союз шести племен), а не Алтын (Золотая) Орда сначала носил улус Джучи (Жошы) и закрепилось за ним в последующем, когда он стал самостоятельной империей, а другие улусы империи Шыңғызхана закрепили за собой другие названия, не связанные с Алты Орда (союз шести племен).*

Термин Монголо-Татары означает не самих монголов (народ Халка) в Монголии и татар на поволжье и это не объединение (не союз) не связанных между собой и отдаленных друг от друга территории и двух народов, различных по языку и вере никакого союза не могло быть, а следует понимать как о монголоидных (по внешности похожих на монголов) татарах – то есть тюрках (татарами или тартарами в Европе и России считали все тюркские племена (включая и племена с монголоидной внешностью), Ғызов

(Гузов) тюркоговорящих протоказахских племен: Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Коңыратов (Конгиратов) и Жалаилов – протоказахов, которых Европейские историки называли тартарами, а ШЫНҒЫЗХАН – в переводе с казахского на русский означает настоящий Хан Ғызов (Гузов) – протоказахов, самоназвание шести племен (алты Алаш) живших в восточном Тюркском каганате (в Монголии и в восточном Казахстане на Алтае и на берегу реки Черного Иртыша, где родился и вырос Шынғызхан и там была столица Каракорум, а не в современной Монголии, как русские историки преподносили ошибочно или намеренно запутывая правду о Шынғызхане).

Чтобы понять кем был Шынғызхан монголом или тюрком Ғызов (Гузом) и чью монгольскую или тюркскую империю он создал, сначала начнем разговор о термине Монголо-татары, возникшем в русской историографии в 19-ом веке, хотя Шынғызхан создал империю на шесть веков раньше, в 13-ом веке.

До возникновения империи Шынғызхана, под термином монголо-татары во всем мире, особенно в Европе понималось не сами так называемые современные Халка (монголы) в современной Монголии и татары-булгары на поволжье (в Казани), тартарами считалось все тюркское население к востоку от Москвы и финно-угорских территории и современной Украины, а вернее к востоку включая территории Золотого кольца современной России и включая Руси в Киеве, фактически тюркского государства, основанного некоторыми родами из племени Қаңлы протоказахами и предками каракалпаков, которые были одним народом с казахами и называли себя Арысами, так себя называли протоказахи и протокаракалпаки того времени (Арусамы в русском произношении), от слова Арусь возникло название Русь, город Киев (Күйеу) и Русь были основаны Арусамы, а не шведами и князем Рюриком, как соврали русские историки, название Русь от слова Арусь). А под термином Монголо-татары следовало понимать татаров (тюрков-Ғызов (Гузов)–протоказахских племен) с внешностью как монголы то есть монголоидных тюрков, этим термином понималось племена Ғызов (Гузов) протоказахских племен Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Коңыратов (Кунгиратов), Жалаилов (которые населяли территорию современной Монголии и Восточного Казахстана) которых объединил тюрк Теміршын (Темуджин по китайский) по происхождению из Гузов ,названный на курултае Шынғызханом, в переводе с казахского на русский означает Настоящий Хан Ғызов (Гузов), (а не монголов, русские и советские историки весь мир ввели в заблуждение своим враньем и вымыслом), Теміршын (означавший в переводе с казахского на русский – настоящее железо Теміршын, (в китайском произношении в отсутствии у них звука Р китайские историки не знавшие тюркский язык распространили его имя с искажением как Темуджин или Темучин) а русские историки основывались на китайских

записях) Теміршын на курултае избравшим его ханом протоказахских племен Найман, Керей, Меркіт и Қият получил имя Шынғызхан – означавшее настоящий Хан Ғызов (Гузов). Под монголо-татарами понималось тюрки Ғызы (Гузы) протоказахские племена Найманы, Керей, Меркиты и Кияты, чисто по казахской традиции на белой кошме подняли и объявили его избранным своим ханом Шынғызханом и создание империи Мәңгі Ел – в переводе с казахского на русский: вечный народ. Книга поэма Шынғызнаме то есть в переводе с найманского (казахского) на китайский и русский языки как «Сокровенные тайны Монголов» ставшей первоисточником истории Шынғызхана и его деянии написана на найманском языке латынским алфавитом хранится в архивах Лондона и была переведена на Китайский язык с искажениями китайцами, а от нее перевод сделан с искажениями на русский язык Бичуриным...

Названные Шынғызханом вечным народом – племена Найманы, Керей, Меркиты и Кияты: Мәңгі Ел – в русском произношении как Мангёл или Мэнгиёл (Монгол) тюрки протоказахские племена имевшие монголоидные черты москвитями признаны в 19-ом веке как Монголы, хотя они Монголы тогда и сейчас называли себя народом Халка, а позднее с подачи русских историков стали называть себя Халка монголами. И история тюрков Гузов и их империи, позднее история Алтын Орды приписана была к вымышленным русскими историками к Халка монголам. Вот по этой причине под монголо-татарами понималось татары то есть тюрки протоказахи Ғызы (Гузы), имевшие монголоидные черты, в русской историографии твердо вошел в обиход термин Монголо-татары – означавший тюрков-Гузов (протоказахов) с монголоидными чертами, а не монголы фактически, хотя по языку (тюркский и монгольский) и вере (тюрки были тенгрианцами, а Халка были буддистами) Халка – монголы и тюрки по языку и вере отличаются как земля и небо. Многочисленные тюркские племена не могли подчиниться горстке народа Халка, которые не называли себя и сейчас также не называют себя монголами, им это название навязали русские и советские историки при возникновении современной Монголии в 1924 году, при инициативе и поддержке Советского Союза.

Слово ШЫНҒЫЗХАН означает, Слово Шын в переводе с казахского на русский означает – правда или настоящий, а Ғыз самоназвание тюркских племен Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Кунгиратов и Джалаилов протоказахов того времени (13 век), а хан – правитель. И так слово Шынғызхан означает НАСТОЯЩИЙ ХАН ҒЫЗОВ (ГУЗОВ в русском произношении ҒЫЗ – произносится как ГУЗ), так как в русском языке нет коротко произносимого тюркского звука Ы, он произносится так, например слово Ғыз произносится как Гуз.

Родиной Шынғызхана является Курчумский и

Маркакольский район Восточно-Казахстанской области и там на дне Бухтарминского водохранилища на специально затопленном дне находится бывшая столица империи союза шести племен Алты Орда империи Шыңғызхана – Каракорум.

Видимо советская власть специально затопило эту местность построив там Бухтарминское водохранилище, чтобы скрыть правду по истории Алты Орда протоказахов. Могила Шыңғызхана возможно находится там на дне Бухтарминского водохранилища или в Абайском районе Восточного Казахстана у горы Шыңғыстау, где была ставка Шыңғызхана перед его смертью или там в Ылы Тау (великие горы) где была основана улус Джучи (Жошы) и Алтын Орда, там где находятся могилы Джучи (Жошы) и мифического Алаша Хана, там под видом неизвестного казахам мифического Алаша хана (хана АлтыАлаша) может быть захоронен Шыңғызхан.

Считаю Казахстан не должен ограничиваться возвращением на историческую Родину только тех, кто считает себя казахами, но и помочь вернуться к своим сородичам и тем сородичам по воле судьбы оказавшихся в составе многих других народов, например: Қыпшақам, Найманам, Керейам, Жалаирам, Қоңыратам, Арғынам, Хазарейцам из Афганистана и Ирана и Лакайцам из Таджикистана, Сиргелинцам из Сирии и другим протоказахским родам и племенам.

Ошибка всех историков состоит в том, что при рассмотрении вопроса: кем были тюрки и Шыңғызхан – не обращали внимания и не изучали подлинную историю народа ҚАС и САҚ, Гуннов никогда не взяв во внимание родо-племенной состав народа Ғызов (Гузов: Алты Алаш) и Арыс, племен Қыпшақ, Ноғай, Татар, Қарақалпақ, Қырымлық, Өзбек и Қырғыз – объединенного Шыңғысханом, и его сыновьями и внуками, строили свои выводы на своих ошибочных предположениях и ввели термин Монголо-татары лишь в 19-ом веке, тогда когда народ, объединенный ШЫҢҒЫСХАНОМ составляли племена и роды-потомков народов ҚАС, САҚ и ҒҰН происходящих от древнего народа АР живших задолго до нашей эры, как установлено археологами и антропологами более четырех тысяч лет назад. Свидетельствует этому остатки арийского города Аркаим на границе Северного Казахстана и южного Урала России, раскопки могил в Туве и в разных уголках Казахстана (в Алматинской, Восточно-Казахстанской, Атырауской, Карагандинской областях) где нашлись много останков Золотого человека-арийцев, предков казахов.

Как утверждают антропологи этот народ более четырех тысяч лет назад сложился в устойчивый антропологический тип с преобладанием европейдностью с заметной примесью монголоидности, выглядели как современные Татары, Башкиры, и ЧУВАШИ (СУВАРЫ - СУВ+ АР), похоже Чуваша последние остатки древнего народа АР (как последние из Могикиан), сохранившие свой древний антропологический облик и

свой прототюркский язык до сего времени. Антропологические различия тюркских народов объясняются с их смешанной европеидно-монголоидностью, те тюрки которые живут ближе к европейским народам они приобрели более европеидный облик, например: турки, азербайджанцы, туркмены, узбеки, татары и т.д., а те которые живут в Центральной Азии приобрели более монголоидный облик (например казахи, кыргызы, якуты, хакасы, алтайцы и тувинцы и т.д.) у которых чуть больше монголоидные гены, чем европеидные. Например казахи имеют 44% в среднем европеидные гены, а на 56% монголоидные гены а Кыргызы от 56% до 63% европеидные гены, хотя имеют более монголоидные черты.

Некоторые русские политики, блогеры и ученые отличаются попытками разобщить тюрков, используя в своих умозаключениях доводы о различиях в обликах тюркских народов, доказывая, что тюрки якобы супер этнос, не родственные народы, с общим корнем, их якобы объединяет лишь язык и общая культура, зародившаяся якобы на Алтае. Их цель понятна тем, что ни русским, ни китайцам и ни персам не выгодно сближение тюркских народов (насчитывающих сегодня более 250 млн человек), представляющих опасность имперскому их существованию, так как в России, Иране и Китае в рабском, бесправном положении пребывают колонизированные русскими и иранцами и китайцами много миллионные тюркские народы, жаждущие свободы от рабского и бесправного положения (геноцида, тихого уничтожения их языков, культуры) стремящиеся к свободе и сохранить свою идентичность, свои языки и культуру.

РАСПАД АЛТЫ ОРДЫ (Алтын Орды, Золотой Орды) И ПОЯВЛЕНИЕ ТРЕХ ЖУЗОВ В СОСТАВЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА.

Основателями империи Шыңғызхана Алты Орда (Алтын Орда-Золотая Орда) явился союз шести протоказахских племен Ғызов: Найманов, Кереев, Меркитов, Киятов, Коңыратов и Жалаириров. В ходе распада так называемой Алты Орды или как принято в науке Алтын Орды (Золотой Орды) основатели основной костяк империи протоказахи Ғызы (Гузы) по воле судьбы оказались в составе новых различных орд и ханств, новых осколков империи Крымского, Казанского, Астраханского, Сибирского ханств, Ак Орды, Көк Орды, Ногайской Орды.

Протоказахи Ғызы из империи так называемой Алтын Орды (осколка империи Көк Орды) племена Найманы, Керей, Коңыраты добровольно приняли казахство и вошли в состав нового образованного в 1465 году султанами племени Арғынов Кереем и Жанибеком Казахского ханства. Затем к Казахскому ханству добровольно перешли и приняли казахство и присоединились племена Кипчаков. Из Чагатайского улуса империи Шыңғызхана приняли подданство казахов и перешли к Казахскому ханству племена Жалаиры, Уйсуну и

Каңлы, их стали называть ҰлыЖуз.по старшинству Шағатайского улуса империи Шынғызхана, после умершего Жошы (Джучи).

А средний жуз включил племена из Алты Орда (Ақ Орды и Көк Орды- осколков Алтын (Золотой) Орды) племена Найманы, Керей, Қоңыратыи примкнувшие к ним Аргыны, Кипчаки.

Затем в подданство Казахского ханства добровольно приняли казахство и перешли, находившиеся в Ногайской Орде протоказахи племена Алшыны, Алимұлы, Байұлы и Жетіру, и они получили название Младший Жуз, вот так задолго до появления России произошло объединение большей части протоказахов в одно Казахское Ханство, хотя в составе других ханств и тюркских народов: крымских и казанских татар, Башкир, Узбеков, Афганцев и Кыргызов оставались части протоказахских племен: Найманов, Кипчаков, Аргынов, Кереев, Жалаириов, Лакайцев и Хазарейцев влившись в состав местных тюркских народов.

Казахское ханство изначально создано было Султанами племени Аргынов на юге у реки Чу в Джамбульской области, в ходе становления ханства к нему перешли в подданство и другие племена среднего жуза: Найманы, Керей, Кипчаки, Қоңыраты, Уақы, старшего жуза: Жалаиры, Уйсұны, Каңлы, младшего жуза; Байұлы, Алимұлы, Жеті Ру, постоянно издревле проживавшие на востоке, севере, западе и центре Казахстана. Не знавшие историю Казахского ханства президент России Путин и неучи, депутаты Госдумы РФ и политики России стали врать, манипулируя историю казахов, что якобы казахи жили только на юге(учитывая только место провозглашения ханства), а север-восток Казахстана якобы пустовало истали утверждать, что якобы кроме юга страны исконно русские земли, забыв подлинную историю Московии в пределах Московского княжества, основанного ханом Алтын Орды (Золотой Орды) Мәңгі Теміром внука Шынғызхана, в 1277 году. Такая участь казахов разделенных в ходе распада империи Алтын Орды могут ожидать и русских, в результате распавшего СССР и возможного распада России.

К конфликтам и войне неизбежно приведут отсутствие равноправия всех ранее и ныне поработенных и сейчас свободных народов перед русскими и преступно-агрессивная попытка Российской власти силой восстановить концлагерей (тюрем народов), умерших 30 лет назад империи злодеяний СССР или более века назад умершей царьской монархической, колонизаторской России в их прежних границах.

E-mail: 111kzh@mail.ru

Моб. Тел. +7-702-172-38-43

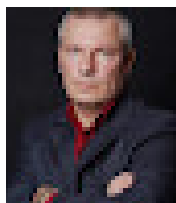
К слову, Смотрите в Ютубе ролики: Столица Шынғыз-хана и Қубылай-хана расположена в Казахстане.

КОЧЕВНИК. Столица Чингисхана и Кубулай хана расположена в Казахстане. **#Чингисхан**
#история казахстана

Читайте труды академика анатолия Оловинцова доказавшего, что Монгольской империи не было, Чингисхан был тюрком, а не монголом, Всех тюрков с монголоидной внешностью в Европе ошибочно считали монголами

Русский историк: Если бы не казахи то и России сейчас не было бы.Смотрите ролик в Ютубе.

Примечание: Смотрите в Ютубе ролик Ю.Абарина. Где находился настоящий Каракорум?

Юрий Абарин

140 тыс. подписчиков.

Где находился настоящий Каракорум? Согласно официальной истории Каракорум – столица монгольской империи. Датой основания города считается 1220 год, когда ставка самого Чингисхана была якобы перенесена на берега Орхона–реки в Монголии, правый приток реки Селенга. Вот она официальная легенда, и в нее уже верят, как местные жители, так и многие историки. Но что не так со столицей, так называемой монгольской империей? Удивительно, что все не так. От начала до конца. Для начала смешно слышать о какой-то монгольской империи. Никакой монгольской империи никогда не существовало. В сборнике летописей Рашид ад-Дина сказано, что город Каракорум находился между двумя большими горами, у подножия горы Каракорум, возле которой протекает 10 рек. Но в Монголии у современного Каракорума вблизи нет огромных гор и нет никаких десяти рек. И так понятно, что данное описание не относится к Монголии. Все источники о Монголах и Каракоруме, как и книга Марко Поло – это либо подделки 19 века, либо умело подправленные и переписанные старые рукописи. Поэтому в современной Монголии нет и не могло быть никакого Каракорума. Так, где в реальности находилась столица Чингизхана – Каракорум?

ИСТОЧНИКИ

1. Атлас древностей Монголии, СПб, 1899.
2. Позднеев А., Монголия и монголы, т. 1–2, СПб. 1896–98.
3. Ядринцев Н.М. Путешествие на верховья Орхона к развалинам Каракорума: 1890.
4. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод с персидского О.И.Смирновой, Издательство АН СССР, 1952.
5. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. М., 2002.
6. Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло. М.: Мысль, 1997.
7. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Введение, перевод и примечания А.И. Малеина. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1911.
8. Фалина А. И. Рашид ад-Дин и его переписка // Рашид ад-Дин Переписка. – М., 1971.
9. Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания». – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993.

Сырым ХАСЕНОВ¹, Айнұр АҚЖАСАРОВА,²

¹аға ғылыми қызметкер, e-mail: syrymhasenov22@gmail.com,

²гум. ғыл. магистрі, ғылыми қызметкер, e-mail: ainur_7@mail.ru,

^{1,2}Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Қазақстан, Нұр-Сұлтан

ӘУЛИЕ ЫРҒЫЗБАЙ ДОСҚАНАҰЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕМШІЛІК ҚЫЗМЕТІ

(тарихи-мәдени кешендерімен бірге)

Мақалада қазақтың әулиесі, көріпкелі әрі дана абызы Ырғызбай Досқанаұлының өмірі мен бойындағы тылсым қасиеттері кеңінен қарастырылады. Кеңес одағы кезеңінде қазақ емшілігін зерттеп, зерделеудің мүмкіндігі бола бермеді. Тәуелсіздіктен кейін ғана халқымыз өз болмысына бет бұрып, өзіне ғана тән ұлттық құндылықтарын іздеуге кірісті. Медицина саласында да көптеген жаңалықтар мен бетбұрыстар орын алды. Соның қатарында қазақ емшілігі де дәстүрлі халық медицинасы түрінде зерттеле бастады. Қалай болғанда да ұлт өзінің тәл емдеу өнерін толығынан тануға мүмкіндік алды. Сонымен қатар әулие арналып салынған тарихи-мәдени кешендерінің ғылыми тұжырымдамасы оның көріпкелдік қасиеттерімен ұштастырыла кешенді түрде жазылды. Мақаланың басты мақсаты да әулие Ырғызбай Досқанаұлының дәстүрлі халық емшілігіндегі алатын орнын айқындауға арналады.

Түйін сөздер: әулие, халық емшісі, емшілік, кесене, мешіт, кітапхана, халық медицинасы, фармацевт.

Syrym HASENOV, Ainur AKZHASAROVA,

¹Senior researcher, e-mail: syrymhasenov22@gmail.com,

²Master of humanities, researcher, e-mail: ainur_7@mail.ru,

^{1,2}National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Nur-Sultan

AULIE YRGYZBAY DOSKANAULY AND HIS MEDICAL SERVICE (together with historical and cultural complexes)

The life and mysterious properties of the Kazakh saint, outstanding and wise Abyz Yrgyzbay Doskanauly are widely considered in the article. During the Soviet period, it was not possible to explore the healing of the Kazakh people. With the acquisition of Independence, the culture and spirituality, the national values of the Kazakh people were revived. Many discoveries have been made in the field of medicine, also Kazakh healing began to be studied as traditional folk medicine. As a result, the Kazakh people got the opportunity to learn the art of healing.

In addition, the scientific concept of the Yrgyzbay Doskanauly historical and cultural complex was developed in a comprehensive manner in accordance with the abilities of the soothsayer. The main purpose of the article is to determine the place of Aulie Yrgyzbay Doskanauly in traditional folk healing.

Keywords: saint, folk healer, mausoleum, mosque, library, traditional medicine, pharmacist.

Сырым ХАСЕНОВ¹, Айнұр АҚЖАСАРОВА,²

¹старший научный сотрудник, e-mail: syrymhasenov22@gmail.com,

²магистр гум. наук, научный сотрудник, e-mail: ainur_7@mail.ru,

^{1,2}Национальный музей Республики Казахстан, Казахстан, Нур-Султан

АУЛИЕ ЫРҒЫЗБАЙ ДОСҚАНАУЛЫ И ЕГО ЛЕЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ (с историко-культурными комплексами)

В статье широко рассматриваются жизнь и загадочные способности казахского святого, выдающегося и мудрого абыза Ырғызбая Досқанаұлы. В советский период не было возможности исследовать целительство казахского народа. Собретением Независимости возрождается культура и духовность казахского народа. В области медицины сделано много открытий, в том числе казахское целительство начало изучаться как традиционная народная медицина. В результате казахский народ получил возможность полного исследования в области исцеления.

Кроме того, научная концепция историко-культурных комплексов Ырғызбай Досқанаұлы разработана комплексно в соответствии со способностями прорицателя. Главная цель статьи – определить место Аулие Ырғызбая Досқанаұлы в традиционном народном целительстве.

Ключевые слова: святой, народный целитель, мавзолей, мечеть, библиотека, народная медицина, фармацевт.

Кіріспе. Соңғы жылдары қазақ қоғамында ерекше құрмет тұтып, мәңгілік есте сақтайтын тұлғаларының тарихына қызығушылықтың артқандығы баршаға мәлім. Олар қол бастаған батырлар мен сөз бастаған билер, ақын-жыраулар, абыз ақсақалдар мен көріпкел әулиелер, емшілер мен бақсы-балгерлер. Батырлар мен билер, ақындар туралы деректер халық ауыз әдебиеті арқылы және кейбір тарихи құжаттарда сақталса, әулиелер мен емші, бақсы-балгерлер туралы деректер көбіне тек халықтың тарихи жадында сақталып, ауызша тараған. Біріншіден, тәуелсіздік алған халықтың өз тарихын білуге ынтасы артты. Екіншіден, қазіргі қазақ қоғамының тарихи санасы сапалы деңгейге көтерілді. Сондықтан болар қазақ халқының тарихында болған белгілі емшілер, көріпкелдер мен әулиелер туралы аңыздық, кейде тіпті мифтік сипаттағы әңгімелер басым болып келді. Бұның себебі бұл типті тұлғалардың өз заманында халқына пайдасы мол болса да, ең алдымен діни және басқарушы билік тарапынан тыйым салынды. Олай дейтіміз ислам діні тарапынан көріпкелдік пен бақсылық, емшілік, балгерлік жасау Аллаға серік қосу ретінде қаралды. Ал билікке келсек, кезіндегі Кеңестік билік пен кеңестік ғылым мұндай қасиетке ие адамдарды халықты алдаушы, дүмше мағынасында қарап қудалауға түсірді. Сол себепті де көптеген әулие, көріпкел, емші сияқты адамдар халық жадында ғана сақталды. Әсіресе, әулиелік, көріпкелдік қасиеті бар адамдар туралы қиял-ғажайыптық оқиғаларға толы әңгіменің таралуы бұған дәлел. Ұлттық тарихи сананың жаңғыртылып, өркениеттік бағыт алуында халқына қызмет ету рухында тәрбиеленіп күш-қуатын қоғам мүддесіне жұмсаған жеке тұлғаларға қатысты мәселелерді ғылыми тұрғыдан зерттеуге кейінгі жылдары кеңінен жол ашылды. Тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда бұл тақырып төңірегінде жарияланымдар саны мен зерттеушілер қатары арта бастады. Отандық ғылымтануда қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық мәдени дамудың мақсаты ретінде тұлғалардың алар орнын бағалау жөнінде өзіндік пікірлер қалыптаса бастады. Бұл ретте олардың тарихын зерттеу, тағылымды жақтарын ашып көрсету, қоғамдық-саяси қызметіне талдау жасап, зерттеу нысанына алу қажеттілігі туындайтыны анық. Сондықтан да ғылымтануда өзіндік орын алатын ғұмырнамалық жанр арқылы жекелеген тұлғалардың өмір жолын, сан-салалы қызметін танып-білумен қатар олар өмір сүрген тарихи кезеңнің қыр-сырын түсінуге де мүмкіндік туды. Бүгінгі күні бұл тақырып өзекті тақырыптың бірі болып саналады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің және Қазақстан Республикасының Ұлттық архивінің ашқан сайттарындағы деректер, емші туралы адамдардың естеліктері, сонымен қатар әулие, емші жайында жарияланған құжаттар мен материалдар, әдебиеттер мен дерек көздері құрайды.

Талдау. Қазақстан тарихында әулие, емші,

көріпкел тұлғаларды зерттеу мәселесін төрт топқа бөліп қарастырылады. Орта Азиялық, шетелдік, ресейлік және отандық зерттеушілер тобы. Тарихи деректерге негізделгенде, жаңа дәуірден бұрынғы 460 жылдан 373 жылдарға дейін сақ тайпасы арасында өмір сүріп, халыққа «Ұлықпан Хакім» деген атпен танылған ұлы ғалым – Гиппократ емшілік өнерін жетілдіре келіп, шипагерлік жөнінде қыруар шығарма жазды. Оның «Гиппократ шығармалар жинағы» атты кітабы араб тіліне аударылып, сол кездегі Орта Азия медицинасының негізгі назарын қалыптастырған. Ал, әлемдік білім мен мәдениеттің екінші ұстазы атанған ұлы ғалым – Әбунасыр Әл-Фарабидің медицина саласында «адам ағзалары жөніндегі Аристотельмен алшақтығы жөнінде Галенге қарсы жазылған зерттеме», «Темперамент туралы» деген еңбектер жазғанын әрі оның артынан ілесе шығып, жолын қуған шәкірттерінің бірі Орта Азияның ұлы ғалымы Әбу Әли Ибн-Сина өмірінде 16 томдық шығарма жазып, мұның ішінде жүз мың еріптен асқан «Медицина ережесі» атты өкілдік шығармасы бар екенін, «Канон» деген кітабы 400 жыл бойы Еуропаның медицина оқулығы ретінде қолданылғанын еске алсақ, қазақ халқының емшілік өнерінің тамырының терең болғанына көз жеткіземіз. Бұл ғалымдардың қатарына Әл-Бируни, Әл-Хорезми, Омар Хайям, Фирдоуси, Ж.Баласағұн, М.Қашқари, А.Иүгінеки, Қ.А.Яссауиді қосуға болады. Шетелдік зерттеушілер қатарына поляк А.Янушкевич, түрік ғалымдары – Мұхиттин Ели Ашик, Жорж Поликар, Серле Казан, Нұреттин Коч, Едеби Акимларды жатқызуға болады. Олар емшілік тарихын дәлірек зерттеуге тырысты.

Ресейлік зерттеушілерге тоқталсақ, олардың қатарына И.Г. Андреев, С.Большой, В.Броневский, И.Завалишин, Н.П.Рычков, А.Левшин, Н.Коншин, П.С.Паллье, С.Яроцкий, А.Ягмин және қазақтың ғалымы Ш.Уәлиханов тағы басқа да саяхатшылардың қазақ халық шипагерліктерінің ұлттық ерекшеліктері туралы жазған қолжазбаларынан да көптеген деректерді байқауға болады.

Отандық зерттеушілерден Е.Оразақов, Ж.Хасенов, Х.Досмұхаметов, Ш.Жанабылов, Р.Сәтімбеков, Р.Әлімқұлов, З.Қожалымов, Ж.Қожантаева, Т.Бекен, А.Алдашев, Ж.Әлімханов, Е.Әбілқасымов, Қ.Айдархан және т.б. ғалымдар қалам тартты және өз еңбектерін ұсына отырып, біздің еліміз үшін бұл тақырыптың әлі де өзекті екенін атап өтті.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінде Шығыстың рухани бұлағына айналған халық емшісі, көріпкел Ырғызбай Досқанаұлы – Найманның қыржы руынан, оның ішінде Жиен табынан шыққан. Ол негізінен XIX ғасырдың бірінші жартысында емшілікпен айналысып, атағы алысқа кеткен ғажайып емші. Ең алғаш рет белгілі журналист Назарбек Қанафиннің әулие жайында «Атақты емші Ырғызбай еді...» атты мақаласы 1992 жылы жарық көрді. Онда: «...Шыңғыстаудан адам келеді, ол өзін Айдос қыржы Қуандықтың құдасы Өскенбайдың жібергенін айтады. Емші келген адамнан жай-жапсарға әбден қаныққан соң: «Шешек дерті – ауыр дерт, ол өзіңді, не көзіңді, болмағанда өңіңді

алуға келеді. Зертең, сүзек те оңай жау емес. Айтуынша, әлсіреген дене, бауыр, жұмыршақ сырқатына шалдыққан ғой. Мен науқасты емдемей тұрып жіберген атын алмаймын, Алла сәтін салса, бір айдан кейін барып емдеймін, жазылады! Қазір дәрілік шөптердің піскен шағы. Дер кезінде жинап алған жөн, еліңізге осы сәлемімді жеткізгейсіз, деп дүниеге қызықпайтын Ырғызбай атамыз жетектегі атты кері қайтарыпты», – дейді. Бұдан Ырғызбай әулиенің адамгершілігі мол әрі дана адам болғаны байқалады. Оның жазуынша «Ырғызбай Досқанаұлы бұрынғы Ақсуат ауданының Күмісті бастауы маңындағы, қазіргіше алғанда Кіндікті аталатын кеңшардың «Ақши» елді қонысына таяу маңда 1787 жылы дүниеге келіпті де, пайғамбар жасына жеткенде, *1850 жылы Құрайлы даласының «Мыңжылқы» құдығына таяу маңдағы күзеуде қайтыс болған. Денесі табиғаттың маң даладағы ұлы ескеткіші – «Берітостаған» атанған алып тастан қырық шақырымдай қашықтықтағы құба белге жерленіпті*», – деп жазады [Қанафин, 192: 14-15].

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейелі Қазақстанды жан-жақты зерттеуді бастап, оның тарихы мен лингвистикасы, экономикасын және этнографиясы бойынша ізденістер жүргізді. Осы негізде 1817 жылы Орыс географиялық қоғамы Орынбор бөлімі ашылып, одан кейін Батыс-Сібір бөлімін ашуға даярлық жүріп жатты. Орыс зерттеушілері И.Г. Андреев, Н.Я. Коншин, И. Завалишин П.С. Палль, Н. Рычков, А.В. Левшин және басқа да көптеген зерттеушілер қазақ даласын зерттеуге, Еуразия кеңістігіндегі көшпелілер өмірін зерделеуге барынша ықылас танытты. Дәл осы XIX ғасырдың 30-жылдарының соңы мен 40-жылдарының басында Ресейдің төніп келе жатқан отаршылдығына қарсы Кенесары Қасымов көтерілісі қазақ даласын шарпығаны мәлім. Мұның бәрі қазақ жері бұйығы тіршілік кешіп, былайғы дүниеден мүлдем оқшау қалды деген кейбіреулердің ұшқары пікірлерін жоққа шығарады. Қара қазандай қайнап жатқан елдің әлеуметтік тіршілігін, әсіресе, халықтың өмір сүру үшін күрестегі емшілік, елдік дәстүрлерін сол кездегі орыс зерттеушілері шама-шарқынша жазып қалдырды, дала пәлсапасын тамсана қағазға түсірді.

XIX ғасырдағы қазақ тұрмысын жан-жақты зерттеген Ипполит Завалишин: «қазақтар суық тиген, *т.б. ауруларды емдегенде* меңсіз қара ешкіні сойып, оның терісін сыпырып алған бетте, жылуы қайтпай тұрып ауру адамның жалаңаш денесіне жабады. Оның ішкі органдарымен (негізі өкпесімен) ауырған адамды сабалап, ұшықтайды. Науқасқа сол малдың етін, сорпасын беріп емдейді», – деп жазды [Завалишин, 1868: 126].

Орыс географиялық қоғамының мүшесі, саяхатшы А.И. Левшин «Описание киргиз-кайцакских орд и степей» деген 1832 жылғы еңбегінде: «Біреулерінің негізгі емдеу әдістері ауруды алдау-арбау, халықты жоққа сендіру болғандықтан оны көз бояушы, гипноздарға-психотерапевтке жатқызады, екінші топтағыларға олар негізінен өсімдіктен

және басқа заттардан жасалған препараттарды емге қолданғандықтан оларды «дәрігерлер» деп атайды. Ол емшілердің алдау-арбау, дінге жүгіну секілді емдік әдістерін қолданатындарымен қатар, ботаника және химиядан хабарлары болған, өздерінше дәрі жасап, емге пайдаланған», – деп тәуіптердің емдеу әдістеріне талдау жасайды [Есембаев, 2018: 7-8].

Ел аузындағы аңызға және әулиенің алтыншы ұрпағы болып келетін Күлзада Мамырбекқызының айтуынша, Ырғызбайдың інісі Наурызбай, әкесі Досхана, Наурызбайдың Алдияр есімді баласы да жаугершілікте жаудың қолынан мерт болыпты. Соған қарағанда, XIX ғасырдың бас кезіндегі Ертіс, Қалба елінің дүрбіттермен болған соғысында қаза тапқан тәрізді. Шежіре таратушылар Ырғызбай ата-тек, **үрім-бұтағын былайша таратады:** Досханадан – Ырғызбай, Наурызбай, Өтебай, Қадыр, Меңдібай, Арық туған. Ырғызбайдың өз кіндігінен – Төлеке, Кенжалы, Елемес, Шолақ, Қарабас, Есенаман, Бердібай, Әлібек тарайды. Бүгінде алтыншы, жетінші буындағы ұрпақтары өмір сүруде. Осы балалардың ішінен емшінің «Ақмартуы» кенже ұлы Әлібектен туған немересі Мамырбайға дарыпты деседі. Ырғызбай атаның әшекейлі жуан сарыала қамшысы осы немересінің үйінде бертінге дейін сақталыпты. Ол кісінің тәуіпшілігін, мұнан басқа Көнші руындағы жиені Бөдесте ұстанған екен. Бөдесі бабамыздың зираты Көкпекті ауданындағы Большевик кеңшарында. Кейінгі жылдары оның ескі зираты қайта жөнделіп, ас беріліпті. Бүгінде сол зиратқа ауырып-сырқағандар ақтық байлап, түнеп жүр екен.

Ал Кенжалы есімді ұлы қара қылды қақ жарған әділдігімен аты шыққан би болыпты. Тобықтының аға сұлтаны Құнанбаймен замандас адам. Әрі Құнанбай Қыржы ішінде Айдос деп аталатын елге құда болып келеді. Заманында Құнанбайдың бетіне тура келіп, тік қарайтын адамдар өте сирек болған ғой. Ал Кенжалы би болса одан ықпай да, кішіреймей де, айтарын майдалап, тұспалдамай да, тура, өткір айтқан. Баяғыда Найман мен Тобықты руларының арасында үлкен жиын болып, екі жақ «Қарғыба-Базар» өзенінің бойында бас қосыпты. Оған найман жағынан Тана би, тобықтандан аға сұлтан Құнанбай шақырылыпты. Сөзден ұтпақ болып Құнекең өзінің бір пысық жігітін шақырып алып:

–Тана биге барып сәлем бер және мына бір төрт сөзімнің шешімін алакел, – деп былай жұмбақтайды: «Жақын не? Алыс не? Арзан не? Қымбат не?» Жігіт Тана биге есік сыртында дәрет алып отырғанда сәлем беріп Құнанбайдың жұмбағын айтады. Сонда Тана бидің қасында орамалын ұстап тұрған қатпа қара жігіт: – Тәйірі, отыз жыл аға сұлтан болғанда соны білмей жүр ме, Танекемнің басын ауыртпай-ақ мен шеше салайын, – деп тақпақтай жөнеліпті: «жақын – ажал, алыс – махшар, арзан – пәле, қымбат – шындық, бар осылай жеткіз», – депті.

Құнанбай қажы жігіт аузынан бұл сөзді естігенде, найман Ырғызбай атам аттас атадан, ақылды бір ұл туды деп еді, бұл сол болар-ау деген екен.

Сөйтсе, ол – кара шешен атанған Кенжалы би екен [Смағұлов, 2004: 209 б.].

Әулиенің емшілік қызметі. Адамзат баласы сонау ерте заманнан бері түрлі аурулардан қорғанып, денсаулығын нығайтуға баса көңіл аударып келеді. Тіршілік үшін күресте түрлі ауруларға қарсы тұру үшін адам баласы негізінен табиғат мүмкіндіктерін пайдалануға тырысқан. Бұған адамды өзін-өзі қорғау сезімі итермелеп, әртүрлі аурулардан емделу тәсілдерін біртіндеп меңгере бастады. Сөйтіп олар мыңдаған жылдар ішінде бірте-бірте үлкен тәжірибе жинақтап, білгендерін ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырды. Осы ұлы миссияны атқаруда халық арасынан шыққан емшілердің еңбегі орасан зор. Емші – өзінің табиғи қабілеті мен тәжірибесіне сүйеніп, әр түрлі ауруларды емдеумен айналысатын адам. Қазақ халқы арасында ерте кезде шипагерлік қызмет атқарған адамдарды емші деп атады.

Емшілік – кәсіп емес, ол адамға ең алдымен Алладан, одан кейін атадан балаға қанмен берілетін ерекше қабілет. Кейбір жағдайларда оған ынталы адамдар түрлі білім көздерін өз бетімен ізденіп, оқып-үйренуі арқылы да қол жеткізе алады. Сондықтан кез келген адам емші бола алмайды. Емшіліктің тарихы өте терең. Сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ, бойында ерекше қасиеті бар мұндай адамдарды халық құрмет тұтқан, есімін аңызға айналдырып отырған. Өйткені емші науқас адамның тәніндегі белгілі бір ағзасын ғана емес, оның жанын да емдеп, сауықтыра алатын өзгеде жоқ үлкен құдіретті күштің иесі ретінде танылған. Оның құпиясын ғылым мен техника дамыған бүгінгі заманда да ғалымдар әлі толық ашып бере алған жоқ. Еуразияның кең байтақ даласында көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының да игерген кәсібі мен мекен еткен жерінің табиғатына сай, өзіндік емдеу тәсілдері де, қоршаған ортасы мен қоғамы тудырған ерекше қабілетке ие емшілері де болды. Сондай тума таланттардың бірегейі – XIX ғасырдың алғашқы жартысында еліміздің шығыс өңірінде емшілікпен айналысқан, көріпкел Ырғызбай Досқанаұлы.

Адамзат тіршілігінде өсімдіктер дүниесінің маңызы өте айырықша. Бағзы заманнан-ақ ата-бабаларымыз өсімдіктерді зерттеп, танып-біліп, оларға ат қойып, жеміс-жидектерін, дәндерін азыққа, жапырақ, сабақ, гүл тамырларын дәрі-дәрмекке, тері илеуге, түрлі нәрселерді бояуға пайдаланған. Өсімдіктер – оттегін бөлуші, табиғат көркі, дәрілік шикізат, мал азығы, тағамдық өнім. Алайда өсімдіктердің ішінде улылары да аз емес. Оны тұрғын халық білмесе, малдарын, өздерін уландырып алуы да мүмкін. Мал бағумен ықылым заманнан айналысқан қазақ халқы шөптердің, жалпы өсімдіктердің емдік, дәрілік қасиеттерін ертеден білген. Сөйтіп ел арасында ауруға шалдыққан адамдарды дәрілік өсімдіктермен емдеу ілгеріден-ақ кеңінен таралған.

Ертеде өмір сүрген әл-Фараби, Әбу Әли Ибн Сина, Баруни әл-Джурани және орта ғасырларда өмір сүрген тағы да басқа Шығыс ғалымдарының қазақ халық медицинасының дамуына, әсіресе,

дәрілік өсімдіктерді танып пайдалануына еткен ықпалдары зор болды. Әр облыстың, аймақтың, халық дәрілік өсімдіктердің әр түрлі қасиеттерін өздерінше пайдалануы да мүмкін. Оның да жөні бар, өйткені кейбір өсімдіктердің бірнеше түрлі қасиеттері бар. Қазақ емшілерінің ауру-сырқауларымен ұзақ жылдар күресу барысында қолданып келе жатқан алуан түрлі дәрі-дәрмектердің қайнар көзі – ұлы табиғаттың өсімдіктер дүниесі. Өсімдіктердің сабағы, тамыры, гүлі жапырағы, қабығы, жемісі шәйірі және тұқымынан дәрі-дәрмек жасалады. Қазақ емшілерінің қолданатын дәрілерінің басым көпшілігі – өсімдіктер. Өсімдіктердің әрбір бөлігінің, мәселен, тамыр, сабақ, жапырақ, гүл, жеміс тұқымдарының дәрілік қуаты әртүрлі болып келеді. Сондықтан оларды емдік қуаты ең күшті болатын мезгілде жинағанда ғана сапалы дәрі-дәрмек алуға болады [Алтынбаев, 1992: 161-164].

Ертедегі египеттіктер арша, анис, алоэ, қараған, көкнәр, зығыр, жалбыз, тал, медуница, лотос тәрізді өсімдіктердің шипалық қасиетін ежелден біліп, пайдаланған. Ғажап сиқырлы күші бар шөптермен Үндістанның аты шыққаны мәлім. Бұдан 4 мың жыл бұрын үндістандықтар 760 түрлі дәрілік өсімдіктерді халық емінде қолданғаны жөнінде деректер бар. Ал енді Қытайда дәрілік өсімдіктер жөніндегі алғашқы кітап 5 мың жыл бұрын жазылыпты. Орта ғасырларда өмір сүрген белгілі ғалым Парацельстің ерте заманнан келе жатқан ілімге сүйеніп айтқан тұжырымдамасында: «Емдік өсімдіктің пішіні, түсі, дәмі мен иісі аурудың сипатына сай келуге тиіс». Яғни, «сарғайып ауырғандарды сары түсті өсімдікпен, бүйрегі ауыратындарды жапырағы бүйрек тәрізді өсімдікпен емдеу қажет», – деген.

Қазақтардың қылшадан дәрі жасауын басылыққа алып П.С.Моссагетов 1924 жылы Қазақстанда өсетін қырықбуын қылшасының шипалық қасиетін ашып берді. Халық емшілерінің озық тәжірибесінен қазақ даласында осындай дәрілік өсімдіктерді жетік меңгеріп, онымен малды да, адамды да емдеп, жаза алған атақты тәуіптер көп болмаған. Солардың ішіндегі бірегейі – осы Ырғызбай емші Досқанаұлы. Ырғызбай ата бала жасынан емдік шөптерге үйір болса керек. Емші шипалы тамыр, шөптерді жаз, күз айларында, әбден толысып-жетілген уақытында жинаған. Әрине, әрбір шөптің теру тәсілі мен сақтау ережесі бар ғой. Мысалы, бір шөпті таңғы шық кеппей тұрып жинау қажет болса, екіншісін тек қана кешкілік терген дұрыс. Әрі оларды шілінгір аптапта тамырынан ажырату оның емдік қуатын әлсіретеді. Әйгілі емші өсімдіктердің шипалы тамырларын жаңбырдан кейін, қараңғы түсе жұлып жинаған да, күн сәулесі түспейтін көлеңкеде, самал есетін, тыныс алатын арнайы орындарда кептіріп, дайындап отырған.

Ырғызбай емшінің кезінде өзінің айтуы бойынша, кейбір шөптер мен тамырлар аралас кептірілсе, сақталса күш-қуатын жоғалтады екен. Ол сол себепті шөп, тамырларды бөлек-бөлек сақтайтын үш қанат күркені алдын-ала дайындап, оған сөрелер орналастырған, қапшықтар мен қалталар әзірлеп, оны керегеге іліп қойған. Емшінің

шипалы өсімдіктерден дәрі-дәрмек жасайтын ыдыстары мынандай болыпты: ағаш тостағандар мен шойын шөңкелер, күміс тегештер мен мүйіз тостағандар, аршаға ысталған мойнақ торсықтар мен жез құтылар, емдік майларды сақтайтын сүйек ыдыстар, сұйық және тұнбаларды құятын басқа да қажетті заттар. Дәрі-дәрмектердің мөлшерін анықтайтын нәзік таразысы да болыпты. Дәрі-дәрмектер дайындау барысында Ырғызбай ата жылқының қылы мен түйенің шудасын, тарамысты да пайдаланыпты. Бір өкініштісі, емшінің осындай қымбат мұралары отызыншы жылдары жоғалыпты [Смағұлов, 2004: 209-б].

Аңызға сенсек, бір рет Шәуешек жақтан бір қарт емші оның үйіне келіп, Тарбағатайдың теріскейіндегі күн түспейтін сулы қойнауларында емдік қасиеті өте күшті адам бейнелі адамтамыр болатынын, хансулардың оны женьшень деп атайтынын, осы кісішөпті іздеп табуын өтінеді. Ырғызбай емші оны көп жыл бойы іздеп, ең соңында Түйемойнақ шыңының сулы жықпылынан табады. Тапқанда оны көктемде танып, өскен орнын белгілеп алмасаң – жоғалтып алғаның. Өйткені оның басқа шөптердің қалқасын сағалайтын, кейде орнынан жылжып кететін биологиялық қасиеті бар. Сондықтан көктемде орнын белгілеп, жаз ортасында үстіне қазан төңкереді. Күзде әбден пісіп жетілгенде, үстіндегі қазан өзінен-өзі аударылып қалатын болыпты. Қазып алатын нағыз уақыты да осы кез болса керек. Сөйтсе, ол жасылтым жапырақтары жайылған, қызғылтым сабағының ұшында шоқ жемістері мөлдіреп тұрған, бөкене бойлы ерекше өсімдік екен [Шыныбаев, 2017: 120 б.].

Ырғызбай емші шипалы өсімдіктердің гүлінен, жапырағынан, тамырынан дәрі-дәрмек жасағанда олардың қандай ауруға қолданғанда ем болатынын табиғи түйсікпен біліп, дамытып отырған. Емшінің үйінен қысы-жазы кенекұнжыт, түймешетен, адыраспан, долана, көккөкіре, суқалампыр, қарандыз, киікот, шайқурай, тікенжиде, тәуіпдәрі, томардәрі, қасқыртамыр, мыңжапырақ, жаушүмілдік тәрізді өсімдіктер үзілмеген. Ол улы шөп тамырларды аса сақтықпен жіңішке ауруларына, тері ауруларына және күйікке қолдана біліпті. Аурулардың тамырын ұстап, сырқатын айна-қатесіз білген, бет-әлпетіне, алақаны мен тырнағына қарап, тамырын ұстап, ауру түрін де ажыратқан.

Медицинасы дамымаған сахарада осындай ерекше қасиет иесінің пайда болуы Құдай тағаланың көшпелі жұртқа сыйлаған шексіз тартуы болды. Ол бір өзі сегіз қырлы, бір сырлы дәрігер болған: әрі терапевт, әрі оташы, сылап-сипап уқалаушы, яғни массажист, емдік шөптерді жинап дайындайтын фармацевт және т.б. күрделі емдомдар жасап, алдын-ала болжайтын көріпкел ретінде де танылған. Сырқат адамдарды тегін емдеп, байлардың берген сый-сияпатын жетім-жесір, жоқ-жітіктерге үлестіріп отырған.

Дала дәрігері емдеп, ауруынан құлан-таза жазылған адамдардың атақ-абыройы жер жарады.

Ырғызбай Абайдың атасы Өскенбай биді де емдеген екен. «Сол қызметіне ризашылық ретінде Ырғызбай әулиенің інісіне Өскенбай би өз қарындасын берген екен. Бұл құдандалық Құнанбай қажымен арадағы тығыз қарым-қатынасқа ұласқан. Шынында да 1833 жылы шешек ауруына шалдыққан Құнанбайды арнайы шақыртумен Шыңғыстауға барып түрлі шөптермен емдеп жазып, өлім аузынан алып қалған Ырғызбай әулие болатын», – деп жазады [Смағұлов, 2004: 210-211].

Ы.Досқанаұлы тарихи-мәдени кешенінің жалпы көрінісі.

Академик Ғарифолла Есім: «Ырғызбай әулиеге ғылыми тұрғыдан баға беру аса қажет. Егерде Ырғызбай емшіге ғылыми тұрғыдан баға берілмесе, ол шамандық, бақсылық деңгейінде қалып қояр еді. Ырғызбай – емші, әулие адам. Әулиелік ғылыми ұғым емес, ол – ғылымнан тыс. Мүмкін, биік ұғым. Оны біз сакральді тылсым көрініс дейміз. Мүмкін. Бірақ Ырғызбай емшіге ғылыми түрде баға беру қажеттілігі оның ондаған, мүмкін жүздеген адамдарды дертінен сауықтырып қатарға қосуы. Бұл – тәжірибе. Осы тәжірибе арнайы білімі бар ғалым адамдар жағынан түбегейлі зерттелуі керек. Аңыз әңгіме бір басқа, дертінен жазылған адамдар бір басқа. Менің ойымша: *Ырғызбай әулиенің басы қазіргі заманауи талаптарға сай қалыптасып келе жатыр. Бірақ бір мәселе әлі шешімін таппаған. Ол сіз сауал етіп қойып отырған емші Ырғызбай әулие қызметіне ғылыми баға беру.* Осы мақсатта атқарылатын істер: Біріншіден, Ырғызбай әулие жатқан өңірді қазіргі заманға сай неше түрлі өркениеттік генетикалық, технологиялық т.б. тәсілдерді қолданып зерттеу (топырақты, суды, ауаны зерттеу сынды мәселелер). Екіншіден, Ырғызбай әулиенің тегін зерттеу, оның емшілік қызметінің тарихын анықтау. Қандай емдер Ырғызбай әулие-емшіге қатысты. Қандай емдер өзгеше талаптарды қажет етеді. Осы мәселені тарихи генетикалық биологиялық, био-физиологиялық негіздерде қарастыру қажет. Үшіншіден, Ырғызбай емшінің емшілік қызметінің «ғылыми паспортын» жасау керек. Сонда жоғарыда айтылатын мәселелер нақты шешімдерін табуы қажет. Ырғызбай әулие

есімі шартарапқа тарағанда ондағы адамдар осы «ғылыми паспортты» қажет етеді. Аңыздан ақиқат іздейді. Сондаайтатын нақтылы ғылыми деректер болуы керек», – деген концептуалды пікірлерін ұсынады [Ырғызбай, 2018: 169-170].

Ырғызбай әулие кесенесі. XX-XXI ғ. басы.

Әулие басындағы тарихи-мәдени кешендері. Әулиенің басына ең алғаш 1902 жылы ұрпағы Шыныбай Жәнібекұлы зират тұрғызады. Алайда, уақыт тас бейітті тоздыра бастаған. Сол себепті 1956 жылы Көкпекті кеңшарындағы Биғаш ауылының Аққазы Жыбыраев бастаған бір топ тұрғындары төрт құлақты үлкен зират көтереді. 1966 жылы әулие атаның тікелей өз ұрпақтары бұрынғы Ерназар ауылдық Кеңесінің тұрғындары: Ахметкәрім Шалов ұйымдастырушы, Омарбек, Құрмаш, Отарғали, Қасым, Керейхан, Тайпақ, Смағұл, Бақты, Иманғали, Жақсылық сияқты ақсақалдар қолдап, ескі тас бейіт қайта көтерілді. Басына келіп түнеп, тамақ ішетін үй салынды. Одан кейін Ырғызбай атаның басына құлыптасты 1975 жылы Тағабаев Құнанбай ақсақал өз қолымен қояды. 1990 жылдың жазында Ақсуат, Көкпекті аудандарының өкілдері күш біріктіріп, Ырғызбай атаның басына кәдімгідей

сәулетті мазар орнатылды. Қасындағы кісілер жататын үйге қосымша құрылыстар салынды. Ол кезде кесене силикат кірпішпен қапталған еді. Силикат кірпіштің жарамдылық уақыты қысқа болғандықтан кесененің іргесі жаңбыр мен желдің әсерінен мүжіліп тоза бастаған еді [Шыныбаев, Кенемолдин, 2015: 240 б.].

Ата кесенесі. 2014 жылы Дүниежүзілік қазақ күресі федерациясының вице-президенті Бәделхан Камалханұлының тікелей атсалысуы және демеушілігімен осы әулие Ырғызбай атаның бұрынғы ескірген зиратына қайта жаңғырту жұмыстары қолға алынып, орнына қызғылт гранит тастармен қаланған, сәулеті ерекше көз тартатын, шығыстық архитектуралық үлгідегі әдемі, биік мұнаралы кесене бой көтерді. Кесенеге қажетті барлық материалдарға Сабуровтар әулеті иелік ететін «Ағзам» асыл тұқымды жылқы зауыты демеушілік жасайды. Негізгі құрылыс материалдары – қызыл және жасыл гранит тастар 1100 шақырым жердегі Баянауыл жерінен әкелінген.

Ырғызбай ата кесенесінің архитектуралық үлгісі Сырдария сағасындағы, маңдай беттегі кіре берісте екі ойығы бар, екі камералы ескерткіштердің дәстүріне жатады. Бұл кесененің сырты 6,5х6,4 метр болатын, тік төрт бұрышты қызыл гранит тастармен қапталған. Жалпы кесене порталды-күмбезді, екі камералы болып келеді. Кесененің бұрыштары әлемнің төрт бұрышына қарай бағытталған. Жерлеу камерасы кіреберіс оңтүстік қабырғаның ортасына қойылған. Осы дәлізден жерлеу камерасына кіретін есіктің батыс және шығыс қабырғаларында пішіндері үшбұрышты терезелер жасалған. Кіреберіс бөл-

Кесененің жаңғыртпасы

менің қабырғасы - 2,8х2,0 метр. Тас сандықшаның өлшемдері – 3х1,2 метр. Қызыл мрамордан жасалған «Әулие Ырғызбай» – деген жазуы бар қасбеттің биіктігі - 3,4 метр. Қабырғасының биіктігі - 3 метр, ал алдыңғы екі мұнараның биіктіктері - 3,7 метр, артқы екі мұнараның биіктіктері - 2,4 метр.

Кесене күмбезінің төбесінде орналасқан, «аймен» бірге қосқандағы, жалпы биіктігі – 9,2 метр. Кесене әшекейлі тас қалауымен безендірілген. Төменгі жағы таған ретінде, жасыл түсті граниттен жасалған. Өз кезегінде осы палитра ескерткішке керемет өң береді. Күмбездің жоғарғы жағында жарық түсіп, ауа алмасып тұру үшін төрт саңылау жасалған [Анаш, 2015: 11 б.].

Көріпкел мешіті. 2008 жылы Лиза қажы Мешітбайқызының ұйымдастыруымен кесене жанында сәулетті мешіт бой көтереді. Оны жобалық жұмысына белгілі кәсіпкерлер Жомарт Мұхаметсайдиұлы Сәдуақасов, Асқар Жолдахметұлы Аманжолов, Руслан Сайд-Әлиұлы Баширов сынды азаматтар атсалысты. Атымтай жомарт азаматтардың қаржысымен салынған мешіттің қыш кірпіші сонау Хиуадан әкелінген екен. Алғашында шеберлер кесене аумағында электр қуаты жеткіліксіз болғандықтан, ерекше кірпішті 30 шақырым жердегі Қожақелді ауылында ойып, қажетті мөлшерде пішініне келтіріп отырған. Оюлы өрнектермен нақышталған қыш кірпіштер мешіттің ішіне де сыртына да ерекше өң береді. Мешіт құрылысының ұзындығы мен еніне қасиетті жеті саны таңдап алыныпты. Зәулім күмбезі мен төрт мұнарасы алыстан көз тартады. Жаз бойы мешіттің дауыс зорайтқышы арқылы кең далаға Құран аяттары әуезді үнмен тарап жатады екен. Мешіттің кіреберісіне қарлығаш ұя салыпты. Жалпы, бұл кешенді қарлығаш ұя салған мекен деуге болады. Қарлығаштар жылда жаңылыспастан тура 3-4 мамырда ұшып келіп, мазар мен мешіт күмбездерінен бастап, кітапхана, музей, қонақүй шатырларына дейін ұя салған [Анаш, 2015: 11 б.].

«Дала даналары кітапханасы». Мешіттен кейін оның жанына «Дала даналары кітапханасы» атты ғимарат орын тепкен. Бұл кітапхананы Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің бұрынғы ректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Мейір Ғарифоллаұлы Ескендіров салып, әрі түрлі экспонаттар, ғылыми және сирек кездесетін құндылығы жоғары кітаптармен жабдықтап ат салысыпты. Бүгінгі күні 3 мыңнан астам кітап қоры жинақталған кітапханада өте сирек кездесетін кітаптар сақталған. Соның ішінде екі ғасыр бұрын жарық көрген көне қисса-дастандар, араб қарпімен, қадымша жазылған Құран-Кәрім және әдебиет, тарих, медицина, әулиелік туралы, халық емшілігі, сондай-ақ орыс тіліндегі әдеби шығармаларда жинақталыпты. Әбу Әли ибн Синаның 1954 жылы Ташкентте жарияланған кітабы да кітапханадан орын алыпты. 2013 жылы 5 қыркүйекте ашылған бұл кітапхананы ғалым Мейір Ғарифоллаұлы жеке қаражатына салдырған. Кітапхананың оқу залы арнай келушілерге қызмет етуде. Зиярат ете келген жұртшылық осы орынға бас сұғып, өзін рухани тұрғыдан байытады. Кітапхана қорына әр жылдары еліміздің басшылық қызметіндегі азаматтарымыз да, атап айтар болсақ, Премьер-Министрдің орынбасары лауазымын атқарып жүрген кезінде Бердібек Сапарбаев, Президент Кеңесінің бастығы Махмұт Қасымбеков, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық

Ырғызбай әулие мешіті

университетінің ректоры Ерлан Сыдықов, ақын, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Несіпбек Айт сынды тұлғалар мен өңірдегі Семей Қазақ гуманитарлық – заң университеті, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Семей көпсалалы колледжі сияқты жоғары және орта оқу орындарының жетекшілері жеке қорларындағы сирек кездесетін кітаптарды сыйға тартқан. 2015 жылдан бастап, кітапханаға арнайы кітапханашы штатпен бекітіліп, картотека арқылы жүйелеу жұмыстары жүргізілуде [Анаш, 2015: 12 б.].

«Аманат» музейі. Кешендегі төртінші ерекше нысанның бірі ол – «Аманат» музейі. Музейдің бір ерекшелігі сол, табиғи тастан қаланып салынған, екі қабатты етіп тұрғызылған. Жалпы ұзындығы 63 метр аумақты қамтиды. Бұл – Мұхаммед Пайғамбарымыздың (с.ғ.с) құрметіне және Ырғызбай әулие жасаған пайғамбар жасына сәйкестендіріліп жасалыпты. Аталған кешенді бұрынғы Мәжіліс депутаты, белгілі кәсіпкер Ерболат Әпсәламов тарту еткен. Музей алдына Күмісті жайлауынан табылған таңбалы тас қойылған. Қазіргі уақытта музейдің бір қабаты түрлі заманның жәдігерлеріне лық толы. Ерекше энтузиаст, коллекционер Болат Құнанбайұлының 20-ға жуық еліміздің түпкір-түпкірінен, антикварлық дүкендерден, шетелдерден жинаған және кешенге келуші қонақтар сыйлаған 2 мыңнан астам жәдігері кез келген адамның қызығушылығын оятады, көңілін сүйсіндіреді. Музейге кіріп келген адам ең бірінші еліміздің рәміздерімен танысады. Мұндағы экспозициядан орын алған көк байрақтың да өзіндік тарихи мәні бар екен.

Белгілі боксшы Қанат Назарұлы Ильясов 2002

жылы Кубаның Сантьяго қаласында өткен жастар арасындағы өткен әлем чемпионатына жолдама алғанда кесенеге келіп, атаға зиярат етеді. Түсінде әулие аян беріп, ақ шың басынан көрінеді. Дүбірлі жарыстан әлем чемпионы болып оралған ол шаршы алаңда көтерген көк байрақты кесенеге сыйға тартады. Міне, сол жеңіс туы музей төрінен орын алыпты. Ал музейге кіреберісте «Машалла» деген сөз ағаштан ойылып бедерленіпті. Болат Құнанбайұлы пәкістандық Бәкар есімді хафиз (Құран-Кәрімді жатқа білетін әрі сақтаушы адам) жігіттің кесенеге арнайы келіп, екі күн бойы Құран аударғанын жеткізді. Семей медициналық университетінде оқыған Бәкар кесенеге келушілерге әулиелік қасиет жөнінде саты-сатысымен түсіндіріп берген екен. Хафиз сыйлаған «Машалла» сөзі таңбаланған картинаның үлкейтілген нұсқасын жергілікті шеберлер жасап шығыпты. Сондай-ақ музейде жеті саты, жеті терезе бар. Бұл да қазақтың қасиетті санына орай ойластырылып жасалған. Көне астау, ағаштан және тастан жасалған қол диірмендер, кебеже, құмған, шойын үтіктер, жез самауырлар, келі-келсаптар сынды тұрмыстық дүниелер, түйе шекпен, қасқыр ішік, жарғақ іспетті ата-бабаларымыздан қалған киім-кешек, сүйектен жасалған қамшы, көне үзеңгілердің түр-түрі, оның ішінде сүйектен, күмістен жасалып, оюланған сәндік үзеңгілер, құйысқан, өмілдірік сияқты ат әбзелдері, күміс жүзік, шолпы, сырға сынды әшекей бұйымдары, 1841 жылы шыққан шиті мылтық, шоқпар, садақтың адырнасы іспетті қару-жарақ, тайтұяқ өлшемі, ұста көрігі, бүркіттің балдағы сынды заттар этнографиялық құнды жәдігерлер санатында.

Қымбат жәдігерлердің бірі – Нұғыман болыстың алтын жіппен тоқылған парсы кілемі. Кілемді оның жиендері әкеп тапсырыпты. Сондай-ақ, Базар болыстың 1870 жылы Қытай елінен алдырған қазаны да құнды жәдігерлер қатарынан орын алған. Меккеден, Түркістаннан, Отырардан, Хорасаннан, Мойынқұмнан, Маңғыстаудан, Саураннан жеткізілген бірқатар жәдігерлердің өзі бір төбе. Қасиетті қазақтың қара домбырасының түрлері де бір бұрыштан орын тепкен. Сүйек домбыра, қос домбыраның бірінің шанағына: - Өмірді үлкен домбыра деп білем мен, Егіз туған екі ішектентұратын. Бірі – қайғы, қабағыңда түнерген, бірі шаттық, әлдилеген мұратын, - деген Төлеген Айбергеновтің жыр жолдары жазылуынан-ақ Болат ағамыздың музейді жасақтаудағы ілтипатты ізденісін тануға болады. Сондай-ақ, қазақтың бүкіл хандарының бейнелері тізбектеле ілініп, қазақ халқына сіңірген еңбектері тәптіштеліп айқын жазылыпты. Патшалық Ресей мен Кеңестер Одағы кезіндегі түрлі байланыс құралдары, қақпан, патефон, радио, ескі шабадан, көне фотоаппарат, таразы кірлері, жазу машинкалары да өткен дәуірдің тынысынан құпия сыр шертетіні анық [Анаш, 2015: 12 б].

Қорытынды. Бүгінде әулие Ырғызбай атамыздың есімі шартарапқа әйгілі. Сүйегі жатқан жер ел құрметтейтін, ауырып ем іздегенде көңілге демеу, дертке шипа тілеп келетін қасиетті киелі

орынға айналды. Жыл сайын мұнда жалпы саны 5 мыңнан астам адамдар тәу етеді. 2017 қыркүйек айында Ырғызбай Досқанаұлы атындағы мәдени-тарихи кешені толық мемлекеттің қарамағына алынды. Бұған дейін 20 жылдай Сабуровтар әулетідемеушілік көмегімен жаңғырту жұмыстарын ұйымдастырып, мемлекетке еш ақысыз өткізіп берді. Елбасының «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар» атты мақаласы аясында Семейдегі Шәкәрім атындағы университеттің ғалымдары көптеген игілікті шаралар мен ізгі жаңалықтарға мұрындық болды. Соның бірі бұрынғы ректор Мейір Ғарифоллаұлы Ескендіровтың жетекшілігімен 2018 жылы жарық көрген «Ырғызбай әулие кітабы». Сонымен қатар Ақсуат ауылындағы стадион Ырғызбай атын иеленіп, Әулие атамыздың құрметіне қазақ күресінен Әлемдік Гран-При турнирі жетінші мәрте өткізіліп дәстүрге айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Ырғызбай әулие кітабы. - Семей: «BasPrint», 2018. – 187 б.
Қанафин Н. «Атақты емші Ырғызбай еді...» // Денсаулық сақтау. - 1992. - № 3-4. - Б.14-15.
Завалишин И. Описание Западной Сибири. III-том. – Москва. 1867. – 126 с.
Есембаев Ф.Ф. Ырғызбай әулие // «Ана тілі» газеті, 1 наурыз 2018 жыл.
Смағұлов Т. Найман Мәмбетқұл және Ырғызбай әулие әулеттері. – Семей, 2004. 284-б.
Алтынбаев Қ. Ырғызбай әулеті және Найман елі // «Семей таңы», 1992, 11 шілде. – 161-164 бб.
Шыныбаев Қ., Кенемолдин М. Қыран тағдыр. – Өскемен: Шығыс ақпарат баспа үйі, 2015. – 424 б.
Шыныбаев Қ. Әулие Ырғызбай Ата. // Тарихқа толы Тарбағатай (II т.). – Алматы. – 2017.
Анаш Д. Көріпкел // Егемен Қазақстан. – 2015. 21 наурыз, №3. Б.12.
Алтынбаев Қ., Жұмахан Е. «Ақсуат. Құнарлы топырақ, құдіретті ұрпақ». – Алматы: Ер Дәулет, 1998. 288 б.

REFERENCES

- The book of Saint Irgyzbai. - Semey: «BasPrint», 2018. - 187 p.
Kanafin N. «The famous healer was Irgyzbay ...» // Health. - 1992. - № 3-4. - P.14-15.
Zavalishin I. Description of Western Siberia. Volume III. - Moscow. 1867. - 126 c.
Esembayev GG Saint Irgyzbai // «Ana tili» newspaper, March 1, 2018.
Smagulov T. Saints dynasties NaimanMambetkul and Irgyzbai. Semey, 2004. - 284 p.
Altynbayev K. Irgyzbay dynasty and Naiman country // «Semey morning», 1992, July 11. - pp. 161-164.
Shynybayev K., Kenemoldin M. The fate of the eagle. - Ust-Kamenogorsk: Eastern Information Publishing House, 2015. - 424 p.
Shynybayev K. Saint Irgyzbay Ata. // Tarbagatai full of history (vol. II). - Almaty. - 2017.
Anash D. The seer // Sovereign Kazakhstan. - 2015. - March 21, №3. B.12.
Altynbayev K., Zhumakhan E. «Aksuat. Fertile soil, powerful generation». - Almaty: ErDaulet, 1998. - 288 p.

ФТАХР/ IRSTI/ МРНТИ: 06.52.17

Жапсарбай ҚУАНЫШЕВ,саяси ғылымдардың докторы, Мемлекет тарихы институтының
бас ғылыми қызметкері, E-mail: kenzhetay54@gmail.com,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

ТҰРҒЫНДАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ ТУРАЛЫ

**(Оңтүстік Қазақстан облысының мысалында. XX ғасырдың
90-жылдарының бірінші жартысы)**

Мақалада Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейін нарықтық экономикаға көшу жолына түсу үдерісі мен тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесі қарастырылады. Осыған байланысты көптеген жаңа заңдар және реформаны жүзеге асыруға қажет басқа да құқықтық-нормативтік құжаттар қабылдау қажет болды. Тиісінше жаңа мемлекеттік басқару органдары құрыла бастады. Аралас экономика құруда біршама жұмыстар атқарылды. Мемлекет дағдарыстан шығудың жолдарын қарастыра бастады. Энергия көздері бағасының өсуінен халықтың күнделікті тұтынатын тауарларының құны да шарықтап өсіп кетті. Сонымен қатар 1991-1995 жылдары жүргізілген мемлекеттік меншікті басқаруды жетілдіру мен оны жекешелендіру барысындағы жіберілген қателіктердің нәтижесінде сол мүліктің көпшілік бөлігі талан-таражға түсті.

Түйін сөздер: әлеуметтік-экономикалық саясат, тұрғындарды әлеуметтік қорғау, нарықтық экономика, жекешелендіру, дағдарыс.

Жапсарбай ҚУАНЫШЕВ,д.п.н., главный научный сотрудник Института истории
государства Казахстан. E-mail: kenzhetay54@gmail.com,
Нур-Сұлтан, Казахстан

О СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКЕ НАСЕЛЕНИЯ

(На примере Южно-Казахстанской области. I половина 90-х годов XX века)

В статье рассматривается процесс перехода Казахстана на путь рыночных реформ и проблемы социальной поддержки населения после приобретения им независимости. В этой связи необходимо было принять значительное количество законов и другие нормативно-правовые акты для проведения реформ. Соответственно стали создаваться новые органы государственного управления. Значительная работа была проведена по созданию смешанной экономики. Государство стало рассматривать пути выхода из кризиса. Из-за роста цен на источники энергии существенно выросли цены на товары повседневного потребления населением. Вместе с тем в результате допущенных в ходе совершенствования управления государственным имуществом и проведения его приватизации в 1991-1995 годы ошибок было допущено хищение значительной части этой собственности.

Ключевые слова: социально-экономическая политика, социальная поддержка населения, рыночная экономика, приватизация, кризис.

Zhapsarbai KUANYISHEV,Doctor of political science, Chief Researcher,
Institute of State History Kazakhstan,
E-mail: kenzhetay54@gmail.com, Kazakhstan, Nur-Sultan

ABOUT SOCIAL SUPPORT OF THE POPULATION

**(On the example of the South Kazakhstan region.
The first half of the 90 s of the XX century)**

The article discusses the process of Kazakhstan's transition to the path of market reforms and the problems of social support for the population after its independence. In this regard, it was necessary to adopt a significant number of laws and other documents and

regulations for reforms. Accordingly, new government bodies began to be created. Significant work has been done to create a mixed economy. The state began to consider ways out of the crisis. Due to the rise in prices for energy sources, the prices for goods of daily consumption by the population have risen significantly. At the same time, as a result of mistakes made in the course of improving the management of state property and carrying out its privatization in 1991-1995, a significant part of this property was stolen.

Key words: social and economic policy, social support of the population, market economy, privatization, crisis.

Кіріспе. Халықтың әлеуметтік жағдайына байланысты мәселелер Оңтүстік Қазақстан (1962-1992 жж. аралығында Шымкент облысы) облысында терең дағдарыс аясында өрбіді. Өйткені, өткен ғасырдың 1990 жылдарының бірінші жартысында экономикалық реформаны жандандыру мен дағдарысқа қарсы шаралардың нәтижесінде және ұлттық валютаны енгізудің арқасында экономиканы тұрақтандыруға мүмкіндік туды. 1994 жылы гиперинфляция бәсеңдеді, ал 1995 жылы инфляция ауыздықтала бастады. Дегенмен, осы шаралар мен арнайы қабылданған бағдарламалардың көпшілігінің толықтай орындалмауы әлеуметтік саясатта нақты нәтижелерге жетуге алғышарт жасай алмады. Сөйтіп, халықтың басым көпшілігінің тұрмыс жағдайы өзгере қоймады. Әсіресе, ауыл шаруашылығын жекешелендіруде үкімет асығыстық жіберді. Дағдарыс жағдайында пайда болған жеке фермерлер басқа халықты асырамақ түгіл, өзін-өзі асырау мүмкіндігіне ие бола алмады. Нәтижесінде 1993-1995 жылдарға арналған бағдарламалардағы инфляцияны төмендету, өндірістің құлдырауын тоқтату және өндірістің ұлғаюы үшін жағдайлар жасау жоспарынан ешнәрсе шықпады. Сондықтан мақсатты нұсқамалар түрінде 15 айға арналған қосымша бағдарлама қабылданды. Оның оң нәтижесі деп инфляцияның баяулауын айтуға болады, бірақ ол өндірістің құлдырауын тоқтатуға мүмкіндік бермеді. 1992 жылы өндірістің құлдырауы біршама тұрақты болған 1990 жылмен салыстырғанда 14,6%-ға, 1993 жылы – 28%-ға, 1994 жылы 48%-ға, ал 1995 жылы – 45%-ға жетті (<https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8865/>).

Материалдар мен тәсілдер. Мақаланы жазу барысында жүйелі және кешенді сараптаудың нақты тәсілдері мен салыстырмалы-тарихи және ретроспективтік-хронологиялық көзқарастар қолданылды. Жұмыс облыстық мемлекеттік архивтердің қорлары мен Интернет материалдары негізінде жазылды. Олар Оңтүстік Қазақстан облысының мысалында тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесінің түйткіл тұстарын объективті зерттеуге жеткілікті көлемдегі дәлелдемелік негіз болды.

Талқылау. Бұл тақырыпты ашуға кіріспес бұрын, елдің ауыл шаруашылығындағы сол кездегі экономикалық және әлеуметтік процестерге көңіл бөлу қажет сияқты. Осы тұрғыда Қазақстанның белгілі экономист-ғалымдары Я.Аубакиров (Аубакиров, 1992, 1998), О.Сәбден (Сабден, 2011) өз еңбектерінде республиканың жалпы әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін зерделеуге басымдық берген болса, Ж.Б.Балапанов, Ж.Б.Нұрлыбекова (Балапанов, Нұрлыбекова, 1995), М.Т.Баетова, В.Г.Шалыгина, Г.Г.Омарханова

(Баетова, Шалыгина, Омарханова, 1998), Т.А. Есіркепов, Б.Б. Асанова, (Есіркепов, Асанова, 1998), Х.Б.Жарекешев, Н.А.Омаров (Жарекешев, Омаров, 1998), Г.А.Қалиев, А.А.Сатыбалдин, С.Т.Тұрсынов (Калиев, Сатыбалдин, Тұрсунов, 1994), А.Ж.Қасенова (Касенова, 2004), Ж.К.Қорғасбаев, Х.Б.Жарекешев, Н.А.Омаров (Корғасбаев, Жарекешев, Омаров, 1998), Р.Ю.Куватов (Р.Ю.Куватов, 1996), Т.Құдайбергенов (Құдайбергенов, 1998), О.Михайлов (Михайлов, 1996), Н.А.Омаров (Омаров, 1998), Н.А.Омаров, А.В.Бойко (Омаров, Бойко, 1998) сияқты отандық ғалымдардың еңбектерінде нарыққа өту кезеңіндегі республикада жүргізілген аграрлық саясаттың бағыты, оның барысында орын алған дағдарыстық ахуал мен меншіктің жаңа түрлерінің пайда болуы, жеке қосалқы шаруашылықтың жағдайы, тұрғындардың кедейшілікке ұшырауы мен селода әлеуметтік саясаттың қалыптасу үдерістері, ауыл тұрғындарының әлеуметтік тұрмысы мәселелері көрініс тапқан. Ал, Оңтүстік Қазақстан облысындағы тұрғындардың әлеуметтік жағдайын қолдауға арналған арнайы еңбектің қатарына А.У.Әбішованың (Абишова, 2010) осы біз қарастырып отырған мәселенің Оңтүстік Қазақстан облысындағы басымдықтарына бағытталған экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазған авторефератын атауға болады.

Зерттеудің нәтижелері. Тұрғындарды әлеуметтік тұрғыда қорғау мемлекеттік саясатты іске асырудағы маңызды бағыттардың біріне жатады. Мемлекеттік, әлеуметтік саясаттың іске асырылуы барысында міндетті әлеуметтік сақтандыру, азаматтарды зейнетақымен қамтамасыз ету туралы тиісті заңдар қабылданды. 1991 жылдың желтоқсанында Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы тұрғындарын әлеуметтік қорғаудың қосымша шаралары туралы» Жарлығына сәйкес Шымкент облысы халық депутаттарының кеңесі арнайы бағдарлама қабылдап, оны іске асырудың барысына бақылау жасайтын комиссия құрылды. Осымен қоса облыстық әкімшіліктің Басшысының жұмыссыздар мен тұрмысы төмен азаматтарды қорғау бойынша қосымша кепілдіктер жасау жөніндегі іс-шаралар туралы шешімі шығып, мүгедектерді әлеуметтік қорғауға және тұрғындарды жұмыспен қамтуға бағытталған бағдарламалар да бекітілді. 1992 жылы облыстық бюджеттен тұрғындарды әлеуметтік қорғауға 1,2 млрд. рубль бөлінді. Бюджеттік ұйымдар қызметкерлерінің жалақысын өсіруге 347,7 млн. рубль, соның ішінде білім беруге 204,1 млн. рубль, мәдениет саласына 8,9 млн. рубль, денсаулық пен тұрғындарды әлеуметтік қорғауға – тиісінше 117,3 және 7,1 млн. рубль

бөлінді. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларын тегін тамақтандыруға 439 млн. рубль, арнайы орта білім беретін мекемелер студенттерінің стипендияларының мөлшерін 240 рубльге өсірді. Бұған облыстағы 2 мың жұмыссызды қосыңыз. Оларды оқыту, қоғамдық жұмыстармен және жұмыссыздық бойынша төленетін жәрдемақы керек болады (Государственный архив Туркистанской области: 2, 87, 94). Сонымен қатар облыс көлемінде еңбекшілерге бау-бақша салуға, саяжай мен жеке үй салу үшін жер учаскелерін бөлу қолға алынды. Мысалы, 1991 жылы Келес ауданы бойынша 3030 отбасына 528 га, яғни әрбір отбасына орта есеппен 0,17 га жер берілді. Тапшы өнімдерді тұрғындарға карточкалар бойынша беру ұйымдастырылды. Ұлы Отан соғысы мен еңбек ардагерлеріне арнайы тапсырыс үстелдері қызмет көрсетті. Шардара ауданындағы 525 соғысқа қатысқандар мен еңбек ардагерлерінің әрқайсысына 2 тонна шөп пен 500 кг жем тегін бөлінді. Сонымен қатар әлеуметтік бағамен тауарлар сататын қайырымдылық асханалары мен дүкендері ашылды. Барлық өндірістік мекемелер мен ұйымдар аз қамтылған жұмыскерлерін есепке алып, оларға ақшалай және заттай көмек көрсетілді. Төле би, Отырар, Созақ және басқа аудандарда жеңілдетілген бағамен және тегін түрде ауыл тұрғындарына көмір, шөп, сүрлем түсіріліп берілді. Әлеуметтік қорғау органдары да жұмыс топтарын құрып, осы жұмыстарды ұйымдастыра бастайды. Мәселен, 1992 жылы пайда болған 42 әлеуметтік қызмет көрсету бөлімдері 3800 жалғызбасты қарт азаматтарды қамтыды (Государственный архив Туркистанской области: 2, 49, 94, 100).

1994 жылдың қаңтарында қабылданған Президенттің «Зейнеткерлер мен мүгедектер арасынан жалғыз тұрып жатқан азаматтарды әлеуметтік қорғау жөніндегі қосымша шаралар туралы» Жарлығын орындау барысында бұл адамдарға тегін 18266 кг ет және 2205 кг сары май бөлінді. Облыс бойынша 55 қайырымдылық қоры құрылып, олар 15 мың адамға 3,5 млн. теңгеге көмек көрсетті. Сол сияқты облыстық әкімшілігі Басшысының өкіміне сәйкес 2126 қатты мұқтаж азамат 39 қайырымдылық қорлары ұйымдастырған тегін тамағын күнделікті ішіп, 29,4 мың тұрғынға дәрі-дәрмектер тегін берілді және 118,2 мың азамат қоғамдық көлікте тегін жүруге мүмкіндік алды. Айта кету керек, осы кезеңдерде облыста әлеуметтік қорғау органдарының есебінде 4215 соғыс мүгедегі мен 7844 соғысқа қатысқандарға қоғамдық көлікті тегін пайдалану, коммуналдық төлемдерді тек 50% ғана төлеу, денсаулығына байланысты жеңіл автокөлік бөлініп, онымен қоса айына 100 литр мөлшерінде жанар май да берілді. Олардың зейнетақылары көбейтілді. Жалпы, осы жылы «Жәрдем» аймақтық қайырымдылық қоры құрылды. Облыстың әлеуметтік қорғау органдары зейнеткерлерге ай сайын 198 млн. тенге төлеп отырды. (Государственный архив Туркистанской области: 46-48).

Дегенмен, жоғарыда аталған Президенттің Жарлығы баяу орындалды, оның кейбір тармақ-

тары толықтай орындалмай қалды. Тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесін шешуге жалақы мен зейнетақыны өсіру деңгейінің азық-түлік және азық-түлік емес тауарларының бағасының көтерілуінен қалып қойып отырды. Мәселен, облыс бойынша жұмыс істейтіндердің орташа жалақысы 1234 рубль болса, совхоздарда – 775 рубль, ал мәдениет және білім беру саласында 749 рубльді құрады. Орташа зейнетақы – 600 және 900 рубль аралығында қалды. Ол да айлап кешіктіріліп отырды. Облыста кедейшілік жағдайында 250 мың адам өмір кешті, соның ішінде 6 мың жалғыз басты қариялар, бала кезінен мүгедек 6 мың адам, 18 жасқа толмаған 2,8 мың жетім балалар болды. Бағаның өсуі 228896 зейнеткердің, 41,5 мың студенттер мен оқушылардың, көп балалы отбасының және тағы басқа да жалақысы төмен тұрғындарды әлеуметтік қорғаудың қиынға соққандығын жоққа шығара алмаймыз (Государственный архив Туркистанской области: 3, 91).

Азаматтарға жер телімдерін бөлу мәселесі де өз шешімін таппады. Мысалы, облыс бойынша бау-бақша егуге ниет білдірген 50189 адамның тек 39813-нің, яғни 79,3 % ғана өтініштері қанағаттандырылса, саябаққа жер алғысы келгендердің тек 63,9%-ның жолы болды (Государственный архив Туркистанской области: 4). Сол сияқты кейбір жергілікті әкімшіліктер мен ауыл шаруашылық кәсіпорындары облыстық органдардың шешімдерін орындамады. Оның үстіне бөлінген жерлер судың жоқтығынан нысаналы түрде пайдалануға жарамай Түлкібас, Төле би аудандары тұрғындарының арасында оны алудан бас тартқандар да кездесті (Государственный архив Туркистанской области: 5). Облыстық «Шаруа» концернінің аймақ тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз ету жұмысының жүйесіз жүргізілуінен ауыл шаруашылық кәсіпорындарының жұмысының тұрақтандырылмауының салдарынан халық тұтынатын ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру, дайындау мен тауарларды сату деңгейі төмендеп кетті. Нәтижесінде мал басы мен құстың саны қысқарды. Ірі қара малдың өлімі 20%-дан асса, қой мен ешкінікі 33%-ға өсті (Государственный архив Туркистанской области: 7).

Төлеби ауданының Георгиев селолық кеңесіндегі азық-түлік дүкендеріне бекітілген 25 қарт адамның ішінен В.И.Рыжкова 1992 жылдың қаңтары мен мамыры арасында 30 сомға тегін бөлінетін азақ-түлікті ала алмады. Ал, «Победа» совхозында зейнеткерлердің зейнетақысына өз қаржылары есебінен қосымша төлем берілмеген (Государственный архив Туркистанской области: 136). Облыс бойынша 4500 ұстаз тұрғын үйге зәру болды (Л.148).

Экономикалық жағдайдың нашарлауы Оңтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының рухани қажеттіліктерін де қанағаттандыруға қауқарсыз болды. 1993 жылғы мәлімет бойынша облыста жалпы алғанда клубтардың саны 39-ға, ал кітапханалар 75-ке қысқарыпты (Государственный архив Туркистанской области: 74). Білім саласының материалдық базасы тіптен ескіріп кетті. Соның

нәтижесінде ауылдық жерде орналасқан 773 мектептің 280-і типтік ғимаратта орналасса, ал 493 мектеп бейімделмеген ғимаратта болса, 5969 оқушы 23 апаттық ғимаратта оқуға мәжбүр еді. Мектептерде 54687 орын жетіспеді. Ауылдағы мектептердің сынып бөлмелерінің алаңы 516068 шаршы метр, яғни бір балаға 1,8 шаршы метрден келді (Государственный архив Туркистанской области: 80).

Облыста денсаулықты сақтау мәселесінде үлкен қиындықтар туындады. Медициналық құрал-жабдықтар, аппараттар, дәрі-дәрмектер мен вакциналар жетіспеді. Нәрестелер мен ана өлімі, ішек ауруы және бауырдың қабынуы, өкпе ауруы, сарып (бруцеллез), т.б. ауруларының кең тараған аудандарының қатарына Алғабас, Отырар және Созақ жатты. Аймақтың ауылдық жерлерінде қалыптасқан санитарлық-эпидемиологиялық ахуалдың нашарлауынан гигиеналық нормалар бұзылып, педикулез, қотыр және тағы басқа жұқпалы аурулар өршіп кетті. Қоғамдық мал шаруашылығымен байланысты тұрғындардың арасында сарыпты жұқтырғандардың саны күрт өсіп кетті (Алғабас және Қазығұрт ауданында тиісінше – 80 және 63,8%). (Государственный архив Туркистанской области: 91, 94). Жұқпалы аурулардың тарауының басты себептерінің қатарына тұрғындардың таза ауыз сумен қамтамасыз етілмеуін жатқызған жөн. Арнайы құбырлар арқылы келетін сумен облыстағы 910 елді мекеннің 511-і қамтамасыз етіліп, құдықтардың суын 205 елді мекен пайдаланса, ал 72 елді мекеннің халқы тасымалданатын суды ішуге мәжбүр болды. Сапалы ауыз су мәселесі Оңтүстік Қазақстан облысының Бәйдібек, Шардара, Сарыағаш, Созақ, Отырар аудандары мен Арыс қаласында өзекті еді. Бұл сұрақ аймақ тұрғындарын әлеуметтік жағынан қолдауда ерекше орын алғандығы да сондықтан. Мәселен, Сарыағаш ауданындағы ұзындығы 118 км болатын Дарбаза топтық су құбыры 30 елді мекенді ауыз сумен қамтамасыз еткен. Осы суды тұтынушылар тарапынан оны пайдаланғаны үшін төлейтін ақшасының төленбеуінен және 1994 жылдан бастап мал басының қысқаруына байланысты суды пайдалану да азайып, бұл топтық су құбырынан мал суғаруға деген қажеттілік те болмай қалды. Осының барлығы әкеліп ол 1995 жылы тек Абай ауылына ғана су беріп, түбінде 1996 жылы тіптен өз жұмысын тоқтатып тынды (Государственный архив Туркистанской области: 96, 44-45).

Қорытынды: Сонымен, экономикалық дағдарыстың тереңдеуі мен ақшаның құнсыздануы жағдайында тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесі алдыңғы шепке шықты. Ол өсіп бара жатқан экономикалық теңсіздікке қарсы тұру мен нарыққа өтудің қиыншылықтарын халықтың есебінен шешуге жол бермеуді көздеді. Сондықтан тұрғындарды әлеуметтік қолдау әлеуметтік төлемдермен шектеліп қалмады. Облыс бойынша жұмыспен қамту қорлары, жұмысқа орналастыру қызметтері құрылды. Кадрларды дайындау мен қайта дайындау бағдарламалары іске қосылды. Кейбір аудандар мен қалаларда қосымша әлеуметтік қорғау қызметтері бөлімдері ашылды. Тұр-

ғындарды әлеуметтік қорғау мәселесі бойынша облыстық Үйлестіру Кеңесі құрылды. (Государственный архив Туркистанской области: 1-13).

Осының барлығы 1993 жылдан бастап халықтың өмір сүру деңгейінің нашарлау үдерісін тоқтату әлеуметтік жүйесінің басты міндетіне айналды. Демек, өтпелі кезеңде тұрғындарды қорғаудағы басты ұстанымдарға халықтың ең осал топтарын қорғау, табыстары төмен отбасыларына көмектесу, жұмыссыздарға жәрдемақы төлеу жүйесін қайта құру, жұмыспен қамтылмаған халықты қорғау, жұмыссыздықты болдырмау, әйелдер мен жастарды жұмысқа тартуға көмектесу, экологиялық апаттан зардап шеккен азаматтарды қолдау, халыққа білім беру, мәдениет, денсаулықты сақтау және дене шынықтыру мәдениетін бюджет есебіне қаржыландыру сияқты өткір мәселелер жатты.

Осындай қиын кезеңде облыста әлеуметтік сала объектілерін бюджеттен қаржыландыру сақталды. Шалғай аудандарда фельдшерлік-акушерлік бөлімшелер, дәріхана, мектеп пен балабақша, су құбырларын салу үнемі назарда болды. Үй салу мен сатып алуға пайызсыз несие де берілді. Алайда, бұл мәселеде жетістіктермен қатар теріс тәжірибенің болғандығы да рас. Нарықтық экономикаға көшуде бірсыпыра қателіктерге жол берілді. Республика тұрғындарын әлеуметтік жағынан қорғаудың қосымша іс-шараларының толыққанды орындалмауы себебінен халықтың өмір сүру деңгейі жүйелі түрде төмендей берді. Тұрғындардың бір бөлігінің әлеуметтік тұрғыда қорғалмауы олардың тарапынан наразылық туырып, облыста әлеуметтік жағдайды шиеленістіруге өз әсерін тигізді.

Ақиқатында, реформаны жүргізу барысындағы мемлекеттің мақсаты да, мүдделері де, оларға жетер жолы да, әдіс-тәсілдері де толық анықталып, нақтыланбады. Қазақстанның өзіне тән, оның ұлттық дәстүріне, тарихына, әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына сәйкес келетін оңтайлы жолы болмады. Бұл тәуелсіз Қазақстанның белгілі дәрежеде сыртқы ықпалдан құтыла алмағандығын көрсетеді. Экономикалық реформаны ілгерілетуге қажетті заң жүйесі дер кезінде қалыптаспақ түгіл, қабылданған заңдар оларды жүзеге асыратын тиісті механизмдерінің болмағандығынан көп жағдайда жүзеге аспай жатты. Нәтижесінде нарыққа көшуге қажетті бәсеке ортасы қалыптаспады, мемлекеттің қаржы, несие және ақша жүйесін реттеу мәселесі баяу жүрді. Бұл қылмыс, жемқорлық заңды бұзушылықтың орын алуына әкеліп соқты. Ал ол, өз кезегінде, жаппай тәртіпсіздік пен жауапсыздықты тудырып, реформаларды жүргізуге кедергі жасады. Сондықтан, дағдарысты еңсеруге бағытталған мемлекеттік саясат толыққанды және нақты нәтиже бере қоймады.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Государственный архив Туркистанской области. Ф. 121, Оп.8, Д. 3167, Л. 2, 87, 94, 100, 3, 9, 14, 5, 7, 136.

Государственный архив Туркистанской области. Ф. 121, Оп.8, Д. 3183, Л. 46-48.

Государственный архив Туркестанской области. Ф. 121, Оп.8, Д. 3088, Л.74, 80, 91, 94, 96.

Государственный архив Туркестанской области. Ф. 121, Оп.8, Д. 3279, Л.44-45, 1-13.

Аубакиров Я. (1992, 1998). Саяси экономика: Оқулық. - Алматы; Экономикалық теория негіздері: Оқулық. - Алматы.

Сабден О. (2011). Экономика: Избранные труды. - Алматы: ИЭ КН МОН РК. - Том XI: Что делать для восстановления экономики Казахстана? - 868 с.

Балапанов, Ж.Б., Нурлыбекова, Ж.Б. (1995). Развитие форм хозяйствования в условиях перехода к рыночным отношениям // Проблемы агрорынка. - №4. - С.70-75.

Баетова, М.Т., Шалыгина, В.Г., Омарханова, Г.Г. (1998). О кризисной ситуации на селе // Проблемы агрорынка. - № 2. - С. 27-30.

Есиркепов, Т.А., Асанова, Б.Б. (1998). Становление многообразия форм собственности и хозяйствования в аграрном секторе и в условиях перехода к рынку. - Алматы. - С.8-12.

Жарекешев, Х.Б., Омаров, Н.А. (1998). Отчет о научно-исследовательской работе «Разработать научные основы социальной политики на селе» КазНИИЭОАПК. - Алматы.

Закон Казахской ССР «О приоритетности развития аула, села и агропромышленного комплекса в Казахской ССР». (1991) // Казахстанская правда 27 марта.

Калиев, Г.А., Сатыбалдин, А.А., Турсунов, С.Т. (1994). Казахстан: рынок в АПК. - Алматы. - 1994. - С.63-66.

Касенова, А.Ж. (2004). Трудоустройство и занятость женщин и молодежи. Университет «Туран Астана». - Астана. - С. 395.

Касенова, А.Ж. (2004). Состояние рынка труда и занятости населения. Университет «Туран Астана». - Астана. - С. 396.

Коргасбаев, Ж.К., Жарекешев, Х.Б., Омаров, Н.А. (1998). Социальные последствия аграрной реформы // Проблемы агрорынка. - № 1.-е. 4247

Куватов, Р. (1996). Проблемы агробизнеса и перехода к социально ориентированной экономике в Казахстане. - Алматы: Казинформцентр.

Кудайбергенов, Т. (1998). Личные подсобные хозяйства в условиях перехода к рынку. - Алматы.

Михайлов, О. (1996). Женский труд и занятость на селе // АПК: экономика, управление. - № 10. - С. 23.

Омаров, Н.А. (1998). Проблемы бедности населения: пути ее решения // Проблемы агрорынка. - № 2. - С.58-62.

Омаров, Н.А., Бойко, А.В. (1998). Формирование рынка труда и его влияние на занятость сельского населения // Проблемы агрорынка. - № 4. - С.41-45.

Абишова, А.У. (2010) Приоритеты социальной поддержки сельского населения в условиях модернизации экономики (на примере Южно-Казахстанской области). // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Туркестан. - 2010.

(<https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8865/>).

REFERENCES

Gosudarstvennyi arhiv Turkistanskoy oblasti. [State archive of the Turkestan region]. F. 121, Inv. 8, d. 3167, p. 2, 87, 94. , 100, 3, 9, 14, 5, 7, 136. [In Russian].

Gosudarstvennyi arhiv Turkistanskoy oblasti. [State archive of the Turkestan region]. F. 121, Inv. 8, d. 3183, p. 46-48. [In Russian].

Gosudarstvennyi arhiv Turkistanskoy oblasti. [State archive of the Turkestan region]. F. 121, Inv. 8, d. 3088, p. 74, 80, 91, 94, 96. [In Russian].

Gosudarstvennyi arhiv Turkistanskoy oblasti [State archive of the Turkestan region]. F. 121, Inv. 8, d. 3279, p. 44-45, 1-13. [In Russian].

Aubakirov, J. (1992, 1998). Saiasy ekonomika: Oqulyq [Political Economy: Textbook.]. - Almaty; Ekonomikalыq teoria negizderi: Oqulyq [Fundamentals of economic theory: Textbook.]. - Almaty. [In Kazakh].

Sabden O. (2011). Ekonomika: Izbrannyye trudy [ECONOMY:

Selected Works.]. - Almaty: IE KN MON RK. - Tom XI: Chto delat' dlya vosstanovleniya ekonomiki Kazakhstana? [What should be done to restore the economy of Kazakhstan?] - 868 p. [In Russian].

Balapandov, Zh.B., Nurlybekova, Zh.B. (1995). Razvitye form hozjajstvovaniya v usloviyah perehoda k rynochnym otnosheniyam [Development of forms of management in the conditions of transition to market relations] // Problemy agrorynka. - №4.- P.70-75. [In Russian].

Baetova, T.A., Shalygina, V.G., Omarhanova, G.G. (1998). O krizisnoy situatsii na sele [About the crisis situation in the countryside] // Problemy agrorynka. - № 2. - P. 27-30. [In Russian].

Esirkepov, T.A., Asanova, B.B. (1998). Stanovleniye mnogo-obraziya form sobstvennosti i khozyaystvovaniya v agrarnom sektore i v usloviyakh perekhoda k rynku. [The formation of a variety of forms of ownership and management in the agricultural sector and in the transition to a market economy.] - Almaty. - P.8-12. [In Russian].

Zharkesheva, H.B., Omarov, N.A. (1998). Otchet o nauchno-issledovatel'skoy rabote «Razrabotat nauchniye osnovy socialnoi politiki na sele» [Develop the scientific foundations of social policy in the countryside]. - KazNIIEOAPK. - Almaty. [In Russian].

Zakon Kazakhskoy SSR «O prioritetnosty razvitiya ayla, sela i agropromyshlennogo kompleksa Kazakhskoy SSR» [On the priority of development of aul, village and agro-industrial complex in the Kazakh SSR]. (1991) // Kazakhstanskaya Pravda. 27 marta. [In Russian].

Kaliev, G.A., Satybaldin, A.A., Tursunov, C.T. (1994). Kazakhstan: rynek v APK [Kazakhstan: the market in the agro-industrial complex.] - Almaty. - 1994. - P.63-66. [In Russian].

Kasanova, A.Zh. (2004). Trydoustroistvo i zaniatost zhenshin i molodezhi [Employment and employment of women and youth.]. - Universitet, «Turan Astana». - Astana. - P. 395. [In Russian].

Kasanova, A.Zh. (2004). Sostojnie rynka truda i zaniatosti naseleniya [The state of the labor market and employment of the population.]. - Universitet, «Turan Astana». - Astana. - P. 396. [In Russian].

Korgasbaev, Zh.K., Zharekeshev, H.B., Omarov, N.A. (1998). Sotsial'nyye posledstviya agrarnoy reformy // Problemy agrorynka. [Social Consequences of Agrarian Reform]. // Problemy agrorynka. - № 1.-e. - P. 27-30.[In Russian].

Kuvatov, R. (1996). Problemy agrobiznesa i perekhoda k sotsial'no oriyentirovannoy ekonomike v Kazakhstane. [Problems of agribusiness and the transition to a socially oriented economy in Kazakhstan.]. - Almaty: Kazinformtsentr. [In Russian].

Kudaibergenov, T. (1998). Lichnyye podsobnyye khozyaystva v usloviyakh perekhoda k rynku. [Personal subsidiary plots in the conditions of transition to the market.]. - Almaty. [In Russian].

Mihailov O. (1996). Zhenskiy trud i zanyatost' na sele [Women's work and rural employment]. // APK: ekonomika, upravlenie. - № 10. - P. 23. [In Russian].

Omarov, N.A. (1998). Problemy bednosti naseleniya: puti yeye resheniya [Problems of poverty of the population: ways to solve it]. // Problemy agrorynka. - № 2. - P. 58-62. [In Russian].

Omarov, N.A., Boyko, A.V. (1998). Formirovaniye rynka truda i yego vliyaniye na zanyatost' sel'skogo naseleniya [Formation of the labor market and its impact on the employment of the rural population]. // Problemy agrorynka. - № 4. - P. 41-45. [In Russian].

Abisheva, A.U. (2010) Prioritety sotsial'noy podderzhki sel'skogo naseleniya v usloviyakh modernizatsii ekonomiki (na primere Yuzhno-Kazakhstanskoy oblasti). [Priorities of social support of the rural population in the context of economic modernization (on the example of the South Kazakhstan region).]. // Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata ekonomicheskikh nauk. [Abstract of the dissertation for the degree of candidate of economic sciences.]. - Turkistan. - 2010. [In Russian].

(<https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8865/>).

Жапсарбай ҚУАНЫШЕВ,
саяси ғылымдардың докторы, Мемлекет тарихы
институтының бас ғылыми қызметкері,
E-mail: kenzhetay54@gmail.com, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫН АУЫЗ СУМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (2000 жылдар)

Мақала 2000 жылдары Маңғыстау облысында тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз ету сияқты түйінді мәселеге арналған. Осы тұрғыда біз қарастырып отырған мерзімге дейінгі, яғни, өткен ғасырдың 90-жылдары, ауыз сумен қамтамасыз етілудің орташа республикалық көрсеткіші жыл сайын 3-5%-ға төмендеп отырғандығын ескерген абзал. Ал оның әкелген әлеуметтік салдарлары халықты үлкен зардапқа ұшыратқаны да рас. Мәселен, 2000 жылы республика бойынша бауырдың қабыну ауруы 1999 жылға қарағанда 1,8 есеге көбейсе, ал Маңғыстау аймағында ол 1,7 есеге өсіпті. Мұның басты себебі судың қанағаттанғысыз сапасы мен оның жетімсіздігінде жатса керек. Өйткені аймақ халқының басым көпшілігі нормативтерге сәйкес келмейтін ауыз суын пайдалануға мәжбүр болып, таза суға деген зәрулікті үнемі сезінді. (https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/22.08.2006)

Түйін сөздер: әлеуметтік қорғау, мемлекеттік бағдарлама, сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету, су ресурстарының ластануы, санитарлық талаптар, эпидемиологиялық ахуал, денсаулық сақтау.

Жапсарбай ҚУАНЫШЕВ,
д.п.н., главный научный сотрудник Института истории
государства Казахстан. E-mail: kenzhetay54@gmail.com,
Нұр-Сұлтан, Казахстан

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПИТЬЕВОЙ ВОДОЙ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ (2000-е годы)

Статья посвящена проблеме обеспечения питьевой водой населения Мангистауской области в 2000-е годы. В этом контексте следует учитывать, что до рассматриваемого нами срока, то есть в 90-е годы прошлого века, средне-республиканские показатели обеспечения питьевой водой ежегодно снижались на 3-5%. Истина в том, что его социальные последствия привели к огромным страданиям народа. Так что, если в 2000 году заболевание печени по сравнению с 1999 годом по республике выросло на 1,8 раза, а в Маңғыстауском регионе – в 1,7 раз. Видимо, основной причиной этого является неудовлетворительное качество воды и ее дефицит. Поскольку подавляющее большинство населения региона было вынуждено потреблять не соответствующие нормативам питьевую воду и постоянно ощущать потребность в чистой воде (https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/22.08.2006).

Ключевые слова: социальная поддержка, государственная программа, обеспечение качественной питьевой водой, загрязнение водных ресурсов, санитарные требования, эпидемиологическая ситуация, здравоохранение.

Zhapsarbai KUANYISHEV,
Doctor of political science, Chief Researcher, Institute of State History Kazakhstan,
E-mail: kenzhetay54@gmail.com, Kazakhstan, Nur-Sultan

ISSUES OF DRINKING WATER SUPPLY IN MANGISTAU REGION (2000 s.)

The article is devoted to the problem of providing drinking water to the population of the Mangistau region in the 2000s. In this context, it should be taken into account that before the period we are considering, that is, in the 90s, the average republican indicators of drinking water supply decreased by 3-5% annually. The truth is that its social consequences have led to great suffering for the people. So, if in 2000 liver disease compared to 1999 in the republic increased by 1.8 times, and in the Mangystau region - by 1.7 times. Apparently, the main reason for this is the unsatisfactory quality of water and its shortage. Since the vast majority of the population of the region was forced to consume drinking water that does not meet the standards and constantly feel the need for clean water. (https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/22.08.2006).

Key words: social support, state program, provision of high-quality drinking water, pollution of water resources, sanitary requirements, epidemiological situation, healthcare.

Кіріспе. Маңғыстау облысын, оның тұрғындарын қажетті мөлшерде және кепілдікті сапалы ауыз сумен тұрақты қамтамасыз ету өте өзекті әлеуметтік проблемалардың қатарына жататындығы жасырын емес. Өйткені, оның өңір

халқының денсаулығын жақсарту мәселесіне тікелей қатысы бар. Оның үстіне, тұрғындар сумен қамтамасыз ету әлемнің көптеген аймақтарында өткір күйінде сақталып отырғандығын ескерген жөн. Сондықтан болар, осы біз зерттеп отырған

мерзімде, атап айтқанда, 2003 жылды БҰҰ Халықаралық тұщы су жылы деп жариялады.

1999 жылғы 1 қаңтардағы мәліметтерге сәйкес Қазақстандағы қалалардың тұрғын үй қорын су құбырларымен жабдықтау әр облыста 35%-дан 85%-ды құрапты. Орта есеппен республика бойынша қала халқының 70-75% су құбырының суымен, 15-18% орталықтандырылмаған су көздерінің суымен қамтамасыз етілді, ал халықтың қалған бөлігі тасымалданатын суды (500 мыңнан астам адам) және ашық су қоймаларының суын пайдаланған. Республика бойынша 7845 елді мекенде тұратын ауыл халқын ауыз сумен қамтамасыз ету күрделі проблемаға айналған еді (https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/ 22.08.2006). Осындай ахуалдың қалыптасуының басты себептерінің қатарына су құбырларының толыққанды жұмыс істеуі үшін инвестициялық қолдаудың жеткіліксіздігін, су құбырларының пайдалану мерзімінің өтуі, су тазалау технологиясының бұзылуын жатқызуға болады. Осының салдарынан санитарлық талаптар өрескел бұзылып, халыққа сапалы су беруді қамтамасыз ету мәселесі шешілмей келді.

Маңғыстау облысында жер үсті суларының үлесі 55-тен 70% аралығында болды. Ауылдық кенттер тұрғынының суды тұтынуы тәулігіне 68 л болса, Қостанай, Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарында тәулігіне 70-75 л жетсе, ал, Маңғыстау облысында ол тәулігіне 25 л құрады. 2000 жылы республика бойынша орташа алғанда халықтың сумен қамтамасыз етілуі ауылдық кенттерде орта есеппен 71%-ды болса, Маңғыстау облысында ол көрсеткіш 42%-ды құрады. Микробиологиялық көрсеткіштер бойынша гигиеналық нормаларға сай келмейтін ауыз су сынамаларының үлес салмағы ел бойынша орта есеппен 8,1 пайызды құраса, ал ол Маңғыстау облысы бойынша республикалық көрсеткіштен жоғары болды. Яғни, бұл ауыз судың сапасы мемлекеттік стандарттарға сай келмеді деген сөз (https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/ 22.08.2006).

Материалдар мен тәсілдер. Зерттеу жұмысы жүйелі және кешенді сараптаудың нақты тәсілдері мен салыстырмалы-тарихи және ретроспективтік-хронологиялық көзқарастарға негізделі отырып жазылды. Тақырыпты ашудағы облыстық мемлекеттік архивтердің қорлары мен Интернет материалдарының рөлін атап өткен жөн. Сондықтан олар Маңғыстау облысының мысалында тұрғындарды таза ауыз сумен қамтамасыз ету мәселесінің түйткіл тұстарын объективті зерттеуге жеткілікті көлемдегі дәлелдемелік негіз болды.

Талқылау. Бұл тақырып қазіргі күні үлкен әлеуметтік проблемалардың қатарына кіріп отырғанына қарамастан, оны дәл осы тұрғыда қарастырған ғылыми еңбектердің тізбесі сиректеу екендігін мойындауға тура келеді. Керісінше, аталмыш мәселеге деген техникалық, технологиялық және коммуналдық-шаруашылықтық көзқарастың басымдылығын аңғару қиын емес. Мәселен, М.Г.Журба, Л.И.Соколов,

Ж.М.Говорова (Журба, Соколов, Говорова, 2003), М.Мырзахметов, Е.Т.Тоғабаев (Мырзахметов, Тоғабаев, 2010), В.Н.Антоненко (Антоненко, 2001), Қ.Т.Оспанов (Оспанов, 2011), С.Д.Тюменев (Тюменев, 2011), Е.Т.Тоғабаев (Тоғабаев, 1995), Е.Т.Тоғабаев, К.Д.Тойбаев (Тоғабаев, Тойбаев, 1998), С.Қ.Әбдіашім (Әбдіашім, 2019) сияқты авторлардың еңбектері сумен жабдықтаудың жалпы мәселелерінен бастап, суды тазалау техникасы мен технологиясы, ирригация және канализация, ауыл шаруашылығын сумен жабдықтау және суландыру, Қазақстан аумағының су ресурстары және сумен қамтамасыздандыру, суды пайдалану және судың сапасын жақсартуға қатысты сұрақтарына арналған. Осы жұмыстардың арасында Маңғыстау облысындағы кейбір елді мекендерін сумен жабдықтау тұрғысындағы жекелеген ізденістер де кездеседі.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстан Республикасы Үкіметі 2002 жылдың 23 қаңтарында 2002-2010 жылдарға арналған «Ауыз су» салалық бағдарлама туралы» Қаулы қабылдады. Осы құжаттың негізінде Маңғыстау облысының 2003-2010 жылдарға арналған «Ауыз су» бағдарламасы әзірленді. Оның мақсаты аймақ тұрғындарын қажетті көлемдегі және кепілдендірілген сапасы бар ауыз сумен тұрақты түрде қамтамасыз ету болды (Государственный архив Мангистауской области: Ф. 482. Оп.1. Д. 1091. Л.43). Бұл мәселенің объективті өзектілігі облыстың жарытпай шөлейт және су ресурстары шектеулі территорияда орналасуына байланысты еді. Егер XX ғасырдың 60-жылдары Қазақстанның жалпы су қоры 115,3 км³ болса, 2010 жылы 94,7 км³ құрады. 50 жыл ішінде жерүсті су ресурстары шамамен 20 км³ немесе 18%-ға қысқарды. Қазақстан жерінің 15 пайыздан астамын құрайтын Маңғыстау облысында да ерекше су тапшылығы байқалды, оның су ресурстары тек қана 3,5 пайызды құрады. Қабылданған халықаралық классификацияға сәйкес су тапшылығын бастан кешіретін 1 адамға шаққанда 1,7 мың м³/жыл сумен қамтамасыз етілмеген өңірлер жатқызылды. Мұндай күрделі жағдай еліміздің батыс облыстарында байқалды, онда сумен қамтамасыз ету жылына 1,09 мың м³ құрады (http://www.eecca-water.net/file/sbornik2016_vol2_vniigim.pdf; Труды Института Географии МОН РК «Водные ресурсы Казахстана: оценка, прогноз, управление», Алматы, 2011; <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P020000093>).

Ауылдық елді мекендер үшін 2002 жылы бір тұрғынға шаққандағы судың нақты меншікті тұтынуы Бейнеу ауданында 30 л/тәу Маңғыстау ауданында 60 л/тәу аралығында ауытқыды, ал кейбір елді мекендерде 20 л/тәу аспады, бұл көрсеткіштен едәуір төмен норма болды. Тек облыстың екі қаласында, яғни Ақтау мен Жаңаөзенде, бұл көрсеткіш сәл жоғары – сәйкесінше 90 және 210 л/тәу. Облыстың ауыл тұрғындарын ауыз сумен қамтамасыз ету орта есеппен 36 пайызды құрады. Қымбаттығы мен тапшылығына байланысты ол тек шаруашылыққа және ауызсуға пайдаланылды. Облыстағы ауылдық елді мекендердің басым бөлігі

орталықтандырылған су жүйесінен толықтай дерлік айырылған немесе су құбырлары істен шыққан еді. Сондықтан халық су тасушылар немесе теміржол цистерналарымен әкелінген суды тұтынуға мәжбүр болды. Сонымен қатар, сумен жабдықтау желілерінің барлығы дерлік қанағаттанарлықсыз жағдайда болды және олардың көпшілігі 20-25 және одан да көп жыл бұрын пайдалануға берілген және санитарлық талаптарға сай келмейтін. Облыстың барлық дерлік су құбыры және кәріз желілері 80-100 пайызға тозды (Государственный архив Мангистауской области: 46).

Бұл жағдай 1990-жылдардың соңындағы экономикалық дамудың құлдырауы, әлеуметтік ахуалдың нашарлауына байланысты болғандықтан, тиісінше суды пайдаланудың көлемі де азайып кетті. 2000-жылдардың басындағы аймақтың экономикасының тұрақтанып, дами бастауына байланысты суға деген сұраныс қайтадан өсе бастады. Мысалы 2002 жылы Маңғыстау облысындағы ауыз суға деген жалпы қажеттілік 27824 мың м³, соның ішінде тұрғындардың қажеттілігі 20295 мың м³ құрады (Государственный архив Мангистауской области: 47).

Маңғыстау облысын сумен қамтамасыз етудің көздеріне Каспий теңізінің суын тұщыту жолымен ауыз су өндіретін «МАЭК» РМК тұщыландыру қондырғылары, облысқа Еділ суын жеткізетін «Астрахань-Маңғышлақ» су құбыры, сондай-ақ жерасты көздерін пайдалануды жатқызуға болады. Форт-Шевченко қаласында қуаттылығы 1,0 мың м³/тәу Израильдік тұщыту қондырғысы жұмыс істеді. Сонымен қатар, облыста жерасты суларының жиырмаға жуық кен орындары және облыс тұрғындарын сумен қамтамасыз етуге септігін тигізуге үлес қосқан жер асты суларының болжамды пайдалану қоры бар оқпандар мен бұлақтар көп болды (Государственный архив Мангистауской области: 50-59).

Дегенмен, облыста, әсіресе, ауылдық жерлерде, су көздерінің ластануы, санитарлық-эпидемиологиялық жағдайдың нашарлауы облыс тұрғындарын сумен қамтамасыз етуде көптеген қиындықтар тудырды. Осының салдарынан халықты сапалы сумен қамтамасыз ету мәселесі де өткір тұрды. Мысалы, 2002 жылы елді мекендерден, құдықтар мен кен орындарынан алынған талданған су сынамаларының жалпы санының жартысынан астамы, яғни, 75% ГОСТар мен СанПиН талаптарына сәйкес келмеді. Бұл өз кезегінде облыс тұрғындарының денсаулығының нашарлауына әкеліп, «А» вирусты гепатиті, жұқпалы ішек аурулары деңгейінің жоғарылауына және облыс тұрғындары арасында соматикалық аурулардың артуына әсер етті (Государственный архив Мангистауской области: 63).

Өңірлік бағдарлама халықтың жоғары сапалы суға қолжетімділігін, орталықтандырылған сумен қамтамасыз етілген тұрғындардың үлесін, су көздері мен сумен жабдықтау жүйелерінің сенімділігін арттыру, жер асты суларын барынша көбірек пайдалану мәселелерін шешуге бағытталды. Сондай-ақ ол облыс тұрғындарының

санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын арттыруды мақсат етті. Екі кезеңнен тұратын осы Бағдарламаны жүзеге асыруға республикалық және жергілікті бюджеттен 38098 млн. тенге бөлу көзделді (Государственный архив Мангистауской области: 72).

Маңғыстау облысының жергілікті атқарушы органдары өңірдің қалалары мен ауылдық елді мекендерін ауыз сумен жабдықтау жүйесін дамытуға бағытталған біраз жұмыстар атқарды. Ол облыста 2003-2010 жылдарға арналған «Ауыз су» өңірлік бағдарламасы бойынша іс-шаралар Жоспары негізінде жүргізілді. 2008 жылы аймақтың 8 елді мекеніндегі сумен қамтамасыз ету объектілерінің құрылысы мен қайта құрылымдалуына республикалық бюджеттен 438,9 млн тенге, ал жергілікті бюджеттен – 1468,4 млн тенге бөлініп, ол қаражаттар толығымен игерілді. Осы жылы тасымалданатын сумен Бейнеу, Қарақия және Маңғыстау аудандарының 19 елді мекені қамтамасыз етілді – су құбырлары тартылып, су жинайтын ыдыстар орнатылды және поселке ішілік су құбырлары тартылды. Сонымен қатар 9 елді мекенде сумен жабдықтау жүйесі жақсартылды. Осы шаралардың нәтижесінде 2009 жылдың басындағы ақпаратқа сәйкес сапалы ауыз суға 2895 адам қол жеткізіп, облысты ауыз сумен қамтамасыз ету 98% құрады (<https://www.freepapers.ru/15/maystau-oblysyny-zhergikl-atarushy-organdary/35398.223938.list2.html>).

Қорытынды: Сонымен, ауыз сумен қамтамасыз етудегі белгілі бір нәтижелерге қарамастан, республика халқының едәуір бөлігі әлі де болса тиісті сападағы және толық көлемде сумен қамтамасыз етілмеді. Қазақстан тұрғындарының санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы жеткіліксіз деңгейде қалды. Мәселен, 2011 жылы санитарлық-химиялық көрсеткіштер бойынша 2009 жылмен салыстырғанда жалпы республика бойынша жағдай нашарлап кетті. Кейбір оң өзгерістерге қарамастан, ел қалаларын ауыз сумен қамтамасыз ету мәселесі әлі де сақталып қалды. 2011 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша қала халқын орталықтандырылған сумен қамтамасыз ету 82% құрады. Ал ауылдық жерлердегі жағдай едәуір нашар болды. 3 миллион шаршы метрге жуық аумақтағы тұрғындардың орталықтандырылған ауыз сумен қамтамасыз етілмеуі соның айғағы, яғни ол Қазақстанның жалпы ауыл тұрғындарының 40% құрайды (<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000570>).

2002-2010 жылдарға арналған «Ауыз су» салалық бағдарламасын және Маңғыстау облысы бойынша тиісті өңірлік бағдарламаны іске асыру барысында атқарылған жұмыстардың сапасына және оның түпкілікті нәтижесіне кері әсерін тигізген көптеген кемшіліктерге жол берілді. Су шаруашылығы саласындағы жоспарлау іс-шараларына жүйелі көзқарастың болмауы және су құбырларының салынуы мен оларды жөндеу жұмыстарының сапасыздығы бюджет қаражатының тиімсіз жұмсалынуына, жөндеу-құрылыс жұмыстарының мерзімдерінің бұзылуына әкеліп соқты. Сумен жаб-

дықтау және су бұру желілерінің тозуының жоғары деңгейі бұл нысандардың техникалық жағдайының созылмалы түрде нашарлауына және апаттардың көбеюіне әкеліп соқты. Сонымен қатар, инновациялық жобаларды енгізу деңгейінің төмендігі бұл салада бизнес-ортаны дамытуға мүмкіндік бермегенін айта кеткен жөн. Жоспарланған жұмыстарды орындау барысында орталық және жергілікті атқарушы органдардың өзара іс-қимылы мен кешенді көзқарасының болмауы сумен жабдықтау жүйесінің жабдықтарын сапалы және тиімді пайдалануға жауапты жұмыс істейтін ұйымдардың пайда болуына, жер асты суларының қорын республика бойынша біркелкі бөлу мен аурушаңдықты азайтуға ықпал ете алмады. Ал бұл өз кезегінде, тұрғындарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз етуге мүмкіндік бермеді. Сондықтан қала мен ауыл тұрғындарының әлеуметтік наразылықтары орын алып отырды.

Ендеше, Президент Қ.Тоқаевтың 2021 жылдың 22 қыркүйегінде Ақтауда Маңғыстау облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы жөнінде кеңес өткізіп, онда облыс тұрғындарының сапалы ауыз сумен толық қамтамасыз етілмей отырғандығына арнайы тоқталғандығы түсінікті. Өйткені, ол ауыз су мәселенің осы күнге дейін түбегейлі өзгере қоймағандығын көрсетеді. Сондықтан Мемлекет басшысы судың маңыздылығына назар аудара келе, халыққа Жолдауында Кендірліде су тұшыту зауытын салуды тапсырғандығын тағы да ескертіп, облыс әкімдігіне 2022 жылдың соңына дейін 12 ауылға таза су беруді тапсырды. Бұл ауылдардың 20% ауыз судың жоқтығын және осы бағыттағы жұмыстың қарқының өте баяу жүріп жатқандығының дәлелі бола алады (<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-mangystau-oblysynyn-aleumettik-ekonomikalyk-damuy-zhoninde-kenes-otkizdi-2285947>).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- Государственный архив Мангистауской области: Ф. 482, Оп.1, Д. 1091, ЛЛ.43; 46; 47; 50-59; 63; 72.
- Журба, М.Г., Соколов, Л.И., Говорова, Ж.М. Водоснабжение. Проектирование систем и сооружений: издание второе, переработанное и дополненное. 1,2,3 томы - М.: Издательство АСВ, 2003. - 1028 с.
- Сумен жабдықтау. Сыртқы тораптар мен ғимараттар. - Астана. - 2009 - 147 б.
- Мырзахметов, М., Тоғабаяев, Е.Т. Суды тазалау техникасы мен технологиясы: Оқулық. - Алматы: ҚазҰТУ, 2010. - 190 с.
- Антоненко, В.Н. Водоснабжение и ирригация: Учебник. - Алматы: КазНТУ, 2001. - 166 с.
- Оспанов, Қ.Т. Ауыл шаруашылығын сумен жабдықтау және суландыру. - Алматы: ҚазҰТУ, 2011. - 26 с.
- Тюменев, С.Д. Қазақстан аумағының су ресурстары және сумен қамтамасыздандыру: Оқулық. - Алматы: ҚазҰТУ, 2011. - 178 б.
- Тоғабаяев, Е.Т. Судың сапасын жақсарту. - Алматы: ҚазМСҚА, 1995 - 130 б. Қазақстан Республикасының Су Кодексі. - Алматы: «Бико» баспа үйі: 2003. - 64 б.
- Тоғабаяев, Е.Т., Тойбаев К.Д. Сумен жабдықтау және канализация. Алматы: ҚазМСҚА, 1998. - 184 б.
- Әбдіашим, С.Қ Маңғыстау облысындағы Қызылтөбе елді мекенін сумен жабдықтау Дипломдық жобаға ТҮСІНІКТЕМЕЛІК ЖАЗБА 5В080500 – «Су ресурстары және суды пайдалану». - Алматы, 2019.

Труды Института Географии МОН РК «Водные ресурсы Казахстана: оценка, прогноз, управление», Алматы, 2011; http://www.eecca-water.net/file/sbornik2016_vol2_vniigim.pdf.

[https://official.satbayev.university/download/document/9990/5%D0%92080500%20-%20%D3%98%D0%B1%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%88%D1%96%D0%BC%20%D0%A1.%20\(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B4%D1%8B%D0%BA%20%D0%B6%D0%BE%D0%B1%D0%B0\).pdf](https://official.satbayev.university/download/document/9990/5%D0%92080500%20-%20%D3%98%D0%B1%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%88%D1%96%D0%BC%20%D0%A1.%20(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B4%D1%8B%D0%BA%20%D0%B6%D0%BE%D0%B1%D0%B0).pdf)

https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/22.08.2006

<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000570>

<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-mangystau-oblysynyn-aleumettik-ekonomikalyk-damuy-zhoninde-kenes-otkizdi-2285947>

REFERENCES

- Gosudarstvennyi arhiv Mangistauskoj oblasti [State archive of the Mangistau region]. F. 482, Inv. 1, d. 1091, p. 43; 46; 47; 50-59; 63; 72. [In Russian].
- Zhurba, M.G., Sokolov, L.I., Govorova, ZH.M. Vodosnabzheniye. Proyektirovaniye sistem i sooruzheniy: izdaniye vtopoye, pererabotannoye i dopolnennoye [Water supply. Systems and Structures Design: Second Edition, Revised and Expanded]. 1,2,3 tomy - M.: Izdatel'stvo ACB, 2003. - 1028 s. [In Russian].
- Sumen jabydqtaw. Sirtqi torapтар men ғимараттар [Water supply. External groups and values]. - Astana. - 2009 - 147 b. [In Kazakh].
- Myrzakhmetov, M., Toğabaev, E.T. Sudı tazalau tehnikaşı men tehnologiyası: Oqwlıq [Techniques and technology of water purification: Textbook]. - Almaty: QazUTW, 2010. - 190 s. [In Kazakh].
- Antonenko, V.N. Vodosnabzheniye i irrigatsiya: Uchebnik [Water supply and irrigation: Textbook]. - Almaty: KazNTU, 2001. - 166 s. [In Russian].
- Ospanov, Q.T. Auyl sharuashylygyn sumen jabydqtaw және sulandırıu [Water supply and irrigation of agriculture]. - Almaty: QazUTW, 2011. - 26 s. [In Kazakh].
- Tyumeney, S.D. Qazaqstan aumağynyń su resurstary және sumen qamtamasyzdandıru: Oqulyq [Water supply and water supply of the territory of Kazakhstan: Textbook]. - Almaty: QazUTW, 2011. - 178 b. [In Kazakh].
- Toğabaev, E.T. Sudyn sapasyn jaqsartu [Improving water quality]. - Almaty: QazMSQA, 1995 - 130 b. [In Kazakh].
- Qazaqstan Respublikasynyń Su Kodeksi [Water Code of the Republic of Kazakhstan]. - Almaty: «Biko» baspa üyi: 2003. - 64 b. [In Kazakh].
- Toğabaev, E.T., Toybaev K.D. Symen jabydqtaw және kanalizaciya [Water supply and sewerage]. Almaty: Qaz MSQA, 1998. - 184 bet. [In Kazakh].
- Äbdiaşim, S.Q Mañğystau oblysyndağı Qyzyltöbe eldi mekenin symen jabydqtaw Diplomdyq jobağa TUSINIKTEMLIK JAZBA 5V080500 – «Su resurstary және sudy paydalany» [Water supply of Qyzyltöbe village of Mangistau region EXPLANATORY NOTE to the Diploma Project 5B080500 – “Water resources and water use”]. - Almaty, 2019 [In Kazakh].
- Trudy Instituta Geografii MON RK «Vodnyye resursy Kazakhstana: otsenka, prognoz, upravleniye», Almaty, 2011. [Proceedings of the Institute of Geography of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan “Water resources of Kazakhstan: assessment, forecast, management”] - Almaty, 2011; http://www.eecca-water.net/file/sbornik2016_vol2_vniigim.pdf [In Russian].
- [https://official.satbayev.university/download/document/9990/5%D0%92080500%20-%20%D3%98%D0%B1%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%88%D1%96%D0%BC%20%D0%A1.%20\(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B4%D1%8B%D0%BA%20%D0%B6%D0%BE%D0%B1%D0%B0\).pdf](https://official.satbayev.university/download/document/9990/5%D0%92080500%20-%20%D3%98%D0%B1%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%88%D1%96%D0%BC%20%D0%A1.%20(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B4%D1%8B%D0%BA%20%D0%B6%D0%BE%D0%B1%D0%B0).pdf)
- https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P020000093_/22.08.2006
- <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1100000570>
- <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-mangystau-oblysynyn-aleumettik-ekonomikalyk-damuy-zhoninde-kenes-otkizdi-2285947>

Галима МУСИНА,
Алматы теміржол көлігі колледжі директорының
оқу-әдістеме жөніндегі орынбасары,
Гаухар МӘУЛІТ,
Алматы темір жол көлігі колледжі тарих және
құқық негіздері пәнінің оқытушысы

ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

(XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы)

Біздің бүгінгі идеологиямыздың негізі тәуелсіз жолға шығып, мемлекеттік дербестік алған халқымыздың мүддесі жолында топтасу, ұлттық бірлікке үндеу болуға тиіс. Бұл идеяның қазақ халқы үшін дәстүрлік сипаты мол. Біздің әдебиетіміз – өмір бойы тәуелсіздікті, бостандықты, бірлікті жырлаған әдебиет. Біздің тарихымыз – көшпелі тұрмыс жағдайының тұрақсыздығы, көрші халықтардың бізге қарап үнемі отаршыл саясат ұстануы, ішкі рушыл алауыздық біздің ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүріміздің өзгеруіне мәжбүр етті.

Қазір отаршылдықтың қамытын сыпырып тастап, азат ел болған тұсымызда осы идеяны жаңғырта зерттеу, тәуелсіздік пен бірліктің сөзін айту ғылымның абыройлы міндеті болуға тиіс.

Әр ғасырдың соңы мен бір ғасырдың басы әлемдегі көптеген елдерге үлкен-үлкен өзгерістер әкелген оқиғаларға толы болып келеді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы Ресей патша билігінің өзгерістері мен төңкерістік сананың оянуы, жаңаша ғылым-білімнің қазақ даласына біртіндеп аяқ басуымен, негізінен алғанда, «өркениет» деп аталатын жойқын тасқынның басталуымен ерекшеленеді.

Біріншіден, менталитеті әр түрлі өзге ұлттардың қазақпен тығыз араласуы мен XX ғасырдағы төңкерістер қазақ психологиясына қатты әсер етті. Ұлттық психологияның бір қыры ұлттық қатынастармен жанасады. Қазақ психологиясы, өзге жұрт секілді, ғасырлар бойғы қауымдастықтан, өзге елдерден белгілі дәрежеде оқшауланғандықтан туындады. Ұлттық психология екі жақты екені белгілі. Бірінші жағы – ұлттық сезім, ұлттық мінез (характер), ұлттық мақтаныш, ұлттық дәстүрдің жан жүрекке қатысты астарлары. Екінші жағы – өзге халықтармен белгілі ұлттың қандай қатынас орнатуына қатысты. Ұлттар қақтығысы мен этникалық соғыстар жағдайында өзге халықтарға өшпенділік, сенімсіздік орнады. Соның салдарынан басқа жұртты кемсітетін, әжуалайтын нешеме оғаш наным-сенім қалыптасты. Мұның бәрінің шын аты – ұлтшылдық. Отарларына менсінбей қарайтын өркөкірек шовинизмнің ауылы да бұдан алыс қонбаған. Ал ұлттық мақтаныштың, жалпы ұлтжандылықтың бұған үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Осы тұрғыдан қарағанда, ұлттық дәстүріміздің, жалпы, ұлттық ерекшелік болып

табылатын ұлттық тілімізге өзгеріс ене бастады. Амандасу мәдениетінен бастап, құдаласу (мысалы, атастыру XX ғасыр басында қатты сыналды) сынды барша құндылықтарымызға тілдік, мәндік тұрғыдан жаңалықтар, түбірлі өзгерістер кіре бастады [1, 45].

Екіншіден, қалыптасқан ұлттық жүйе, туыстық пен қандық үйлесімге құрылған бірлік тұтастығындағы рулық басқару түзілісі патша үкіметінің болыстық басқару түзілісінен – коммунистік, социалистік басқару жүйесіне ауысу шаруашылықтың көп қырлылығының туындауы, көшпелі өркениеттің отырқышылыққа күштеп көшірілуі халықтың салт-дәстүрінің өзгеруіне, территориялық, кәсіптік оқшаулануға әкелді. Малшы мен кеншінің байланысы азайды. XIX ғасырдың басындағы, негізінен, бір шаруашылықтың айналасындағы қазақтар сан-салалылыққа өткенде, жаңа дәстүрлердің туындауы, немесе, белгілі бір ырым-тыйымның, дәстүрдің бір жерде сақталып, бір ортада сақталмауы заңды құбылыс болатын.

Қазір бізге керегіне келсек, қандай да ұлт оқшау тұрып өмір сүре алмақ емес. Өркендегісі, гүлденгісі келсе, өзге елдермен барынша қатынас орнатып, материалдық, рухани игіліктермен алмасып тұруға тиіс. Бұл – объективтілік қажеттілік. Оған ешқандай қытай қорғандары бөгет бола алмайды. Кешегі Кеңес Одағы өмір сүруінің соңғы жылдары шынжыр шымылдық дейтінін көтеруге мәжбүр болды. Оның ақыры неге әкеп соққаны белгілі. Жаһан мәдениеті ұлттық мәдениеттердің ең таңдаулы үлгілерінен бас құрайды. Қоғамдық өмірдің интернационалдауы барған сайын күшейе түспек. Халықтар мен мемлекеттер арасындағы экономикалық һәм мәдени байланыстарды нығайту әр ұлт дамуының шешуші шарттарының бірі болып табылады.

Қазақ халқының ұлт тәрбиесі үрдісіне ерекше ықпалын тигізетін тағы бір ерекше жағдай – мал шаруашылығы екені даусыз. Көшпелі тұрмыс ұлыс ұрпақтарының дені сау, рухани мұраты биік, ұлттық мүддесі терең, бостандық пен еркіндікті мұрат тұтқан қасиеттерді бойына сіңіріп өседі. Көшпелі елдің бала тәрбиесінде басты рөл атқаратын тіл тазалығы қашанда мөлдіреп көрінеді. «...*Асыл тіл, түзу емле қазақта боларға тиісті, неге десек, ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз адына оңаша, оқшау жүрген –*

қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардан тілін бұзуға арасына жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ» [2, 9], – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, адамзатқа ортақ тілді, есті таза сақтауда көшпелі өмір салтының соншалықты ерекше қасиеті бар. Мұны айтудағы себебіміз тіл – тәрбие құралы екендігі дәлелдеуді қажет етпейтін қағида. Тіпті, әйгілі педагог А.Макаренконың «тәрбиенің асыл тұтқасы – тіл» деген тұжырымы көп ой түйуге жол ашады.

Үшіншіден, жаңа ғылымның өріс алуы. Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы секілді даналарымыз ең бірінші мұсылманша сауат ашқандар, әрі жоғарғы ағартушылыққа жету жолында орыс ғылым-білімін өздігінен үйренгендер қатарына жатады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында білім жүйесі жаңа бағыт алды [3, 46]. Орысша мектептер көптеп салынып, жастар оқу-білімге жаппай тартыла бастады. Ғылымның енуімен бірге киім кию (татар, орыс үлгілі, көп қалталы, жеңіл киімдер) мәдениеті жаңарды. Тарихта, тарихпен егіз әдебиетте бұлар кейде сынға ұшырап, кейде ұнамды өзгеріс ретінде бағаланды. Бұл өзгешеліктер заман өзгерісі болып, жалпы ұлттық сипаттың жаңалануына әкелді де, ұлттық дәстүрімізге әсерін тигізбей қойған жоқ [4, 117].

Төртіншіден: ұлт азаттық көтерілістің ұлттық дәстүрімізге ықпалы.

Ресей XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басынан бастап қоғамдық дамудың империалистік жолына түскен еді. Империализм дәуірінде капиталистік жүйенің саяси-экономикалық қайшылықтары күшейеді, жалпы даму тоқырайды.

Мемлекет ішінде капиталистер жұмысшыларды қанауды күшейтеді, отар елдерде ұлттық, капиталистік қанау күшейеді. Мемлекеттер арасында отар елдер үшін, шикізаттар шығатын, капитал жайғастырылатын жерлер үшін таластар күшейеді. Бұлардың бәрінің ақыры күреске, көтеріліске, соғысқа айналады.

1914 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс солай шықты. Ресей империалистік ел болғандықтан, сол елдің капиталистік қайшылықтары шектен асып кеткендіктен, ол бірінші дүниежүзілік соғысқа араласты. Патша өкіметі Ресей империалистік дәуірге енгеннен бастап-ақ өзінің отар елдерінде, солардың бірі болған Қазақстанда капиталистік, ұлттық, отарлық қанауды күшейткен еді. Оны бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс жылдарында тағы да күшейтті. Оның үстіне, еңбекші халықтың шұрайлы жерлерін тартып ала берді, алым-салықты көбейтті. Бұрынғы жан салығы, мал салығы үстіне арнаулы соғыс салығы шықты. Майдан пайдасына «ерікті түрде» жәрдем, жылу жинау көбейді.

Қазақ еңбекшілері, бір жағынан, капиталистік, ұлттық, отарлық жөнмен қаналса, екінші жағынан, бектік-феодалдық жөнмен – қазақтың байлары мен феодалдары тарапынан қаналды. Халық түрлі жақтан қысым көрді, оның тынысы әбден тарылып, бойын ыза, кек кернеген еді. Осыдан болар, маусым жарлығы асқынған жараның аузын алу тәрізді болды.

Патша өкіметінің империалистік соғыс майдандарының қара жұмыстарына қазақтан кісі алу туралы жарлығы шыққанда, оған қазақ қауымының түрлі әлеуметтік топтары, олардың өкілдері түрліше қарады, түрліше жауап берді.

Қазақтың би-болыстары, бай-феодалдары, буржуазиялық Ақ патшаның жарлығын екі етпеу керек, майдан жұмысына адам беру керек деді. Себебі, би-болыстар патша өкіметінің адамдары, чиновниктері, патша өкіметінің тірегі еді. Қазақтың бай-феодалдары мен Ресей капиталистік буржуазиясының мүдделері бір – қазақ еңбекші бұқарасын қанау еді.

Қазақтың еңбекші бұқарасы, олардың өкілдері қазақтың кейбір ағартушы-демократ оқығандары патша өкіметінің жарлығына бірден қарсы шықты. Майдан жұмысына адам бермейміз деп сөз байласты, жарлыққа, патша өкіметіне, қазақтың би-болыстары мен бай-феодалдарына қарсы көтеріліс жасады.

Бұл көтеріліс Қазақстанның барлық жерлерінде де болды. Соның ішінде Қостанай-Торғай жағында, Орталық Қазақстанда, Жетісу облысында өте күшті болды. Көтеріліске еңбекші бұқара тегіс қатынасты. Осыдан ол жалпы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі болды.

Бірақ көтеріліс стихиялы түрде де, әр жерде, әр кезде шықты, бытыраңқы түрде болды. Көтерілісшілер әуелі алдына төңкерісшіл тілектер қоймады. Тек майдан жұмысына адам бермейміз, өлсек, бәріміз бірге өлеміз, өз жерімізде өлеміз деді.

Көтерілісшілердің бар істегендері – тізімдер мен кітаптарды өртеді. Кейбір арамза болыстарды өлтірді, бірқатар байлардың малдарын, почтаны талады, бірді-екілі жерлерде телеграф сымдарын үзді, қаланы қоршады. Сарбаздардан шағын әскерлер құрды, қару-жарақ жасады. Қысқасы, жалпы алғанда, көтерілісшілер шабуылға шықпады, жоспарлары болмады, тек әзірлену, қорғанумен ғана болды.

Халық көтеріліске әзірленіп, қорғануға қамданып жатқанда жоғарғы-төменгі өкімет органдары тегіс хабарланды. Олар қазақ арасына тез арада жазалаушы отрядтар, әскери бөлімдер шығарды. Әскерлер жай отырған ауылдарды да, қару-жарақсыз көтерілісшілерді де рақымсыз қырып-жойды, қуғын-сүргінге ұшыратты, азаптады, талады. Жалпы алғанда, көтеріліс жылдам басылды.

Қиян-кескі күресте жеңіліп, халық майданның қара жұмысына адам беруге еріксіз көнді. Бірақ сол майданға адам беру кезінде тағы да көптеген теңсіздіктер, зұлымдықтар болды. Би, болыс, тілмаш, кейбір бастықтар жұрттан именбей пара алды, ал би, болыстар, бай, феодалдардың өздері де пара беріп, өз адамдарын алып қалды. Майдан жұмысына тек жарлы-жақыбайлар, кедей-жалшылар алынды. Сонымен, қазақтың 1916 жылғы көтерілісі империализм дәуірінде, империалистік соғыс кезінде шықты, еңбекші бұқараның ұлттық, отарлық жөнмен, бектік-феодалдық жөнмен мейлінше қаналуы салдарынан шықты. Ол халықтың ұлт-азаттық көтерілісі болды. Ұлт-азаттық көтеріліс ұлттық санаға ықпалын тигізбей қоймады. Сана өзгерісі дәстүр ұмытылуы мен дәстүр жаңалануына бойлатты [5, 304].

Бесіншіден, діни еркіндікке қол сұғылды. Қазан төңкерісінен кейін жаппай «құдайсыз қоғам» идеясы насихатталды. Отарлаушылар елді Құдайдың жоқ екеніне сендіру үшін, «жерде жұмақ орнатамыз, ол – коммунизм» деген идея жолында күрес жүргізгені белгілі. Қазақ халқының сүндеттеуден бастап өліктің артын

күтуге дейінгі салт-дәстүрлері негізінен дәстүрлі Ислам дінімен байланысты болатын. Дінге деген шектеу дәстүрлердің өлуіне, ғұрыптың жоғалуына нысана етіп алынды. Біздің көптеген ұлттық құндылықтарымызға сол уақытта шектеу қойылғаны белгілі.

Қорыта келгенде, көптеген ұлттық құндылықтарымыз өзгеріске ұшырап, кейбірі жаңаланды. Бұл дегеніміз қазақ даласында өркениетке ұмтылу процесі жүруде. Сол өркениеттің қажеттісін алып, керексізін қабылдамау мәселесі басты орында деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003. – 280 б.

Нүрпейісов К. Шежіреден – тарихқа, аңыздан – ақиқатқа. Егеменді Қазақстан. 1993. 9 желтоқсан.

Мәдібай Қ. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I-кітап. – Алматы, 2001. – 260 б.

Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 504 б.

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2008. – 812 б.

ЕЛ ЕСІНДЕГІ ЕСІМДЕР

Руслан ХАМЗА,
Қазақстан Журналистер одағының мүшесі.

ХИУАЗ ДОСПАНОВА ДЕГЕН КІМ?

*Бүкіл Орта Азия елдерінің ішінде
жанқиярлықпен соғысқан, үлкен
батылдық көрсеткен қазақтан басқа қай
ұлтта Хиуаздай қыздар бар еді?!*
Фариза Оңғарсынова.

Ұлы Отан соғысы кезінде КСРО-да тек әйелдерден тұратын бірегей, әлемдегі алғашқы авиациялық полк құрылды. Оның толық атауы: 46-шы гвардиялық Таман Қызыл Ту, Суворов орденінің III дәрежелі түнгі бомбалаушы авиациялық полкі.

Немістер қыздарды жай және қысқаша: «Түнгі мыстандар» деп атады. Аты аңызға айналған ұшқыштардың бірі – Хиуаз Доспанова тарихқа Қазақстаннан шыққан алғашқы қазақ ұшқышы ретінде енді.

Хиуаз Доспанова 1922 жылы 15 мамырда Гурьев облысы, Ганюшкино ауылының маңында дүниеге келген. 1940 жылы Орал қаласындағы №1 орта мектепті алтын медальмен бітіреді.

Хиуаз мектепте оқып жүргенде-ақ ұшқыш болуды армандады. Ол асқақ арманына жету үшін мектептегі оқуымен бірге Орал қаласындағы аэроклубта қатар оқыды. Алғашқы ұшу сапары, парашютпен секіру секілді жауапкершілікті сынақтардан мүдірмей өткен қайсар қызға облыстық әскери комиссариат «Запастағы ұшқыш» деген атағы жазылған куәлікті табыс еткенде Хиуаздың ойында «Мен ұшқышпын. Енді қайтсем де Марина Расковамен кездесуім керек» деген ойғана болды. Бірақ қаршадай қыз бұл арманы екінші дүние жүзілік соғыста ғана орындаларын білмегенеді.

«– Қазақстандықсыз ба?– деп сұрады Раскова мұны көргенде.

– Иә.

– Қазақпысыз?

– Иә.

– Запастағы ұшқышсыз ғой?

– Иә.

– Қандай іске бет алғаныңызды ұғасыз ба? Бұл – соғыс!

– Мен – комсомол мүшесімін.

– Басқа сұрау жоқ, қабылдау бөлмесінде күте тұрыңыз,– деді Раскова, мен шығып кеттім.

Бұл – Хиуаз Қайырқызының «Халқым үшін» атты естелігінен үзінді. Қысқа да нұсқа қойылған өз сұрағына қазақ қызының мірдің оғындай жауаптары Марина Раскованы запастағы ұшқыш қыздың осал жан еместігіне сендірген еді. Осылайша атақты ұшқыш М.Раскованың командирлігімен қыз-келіншектерден құрылған әуе полкіне Отан алдындағы перзенттік парызын өтеуді мақсат еткен қазақтың қайсар қызы Хиуаз Доспанова да қабылданды.

Марина Раскова мұнымен қоймай, әйелдер әуе кемесін қалыптастыру туралы шешім қабылдады. Хиуаз Доспанова сұхбаттасуға аттанды және оны алды! Әріптестерінің арасында «Катя» аталып кеткен Хиуаз – бойы 150 см, аяғының өлшемі 33 болатын күлкілі, аңғал қыз ретінде есте қалды.

«Түнгі сиқыршылар» Кубан, Тамани, Новороссийск, Қырым, Беларусь, Польшаны азат етуге қатысты.

Кавказдағы шайқастарда Хиуаз бірінші жарақаталып, ауруханада бір ай жатып, бөлімге оралады. Бірте-бірте эскадрилья құлайды: қыздардың біреуі оққа ұшады, біреулері қатты жарақаттан қайтыс болады, біреуі тұтқынға түсіп, сол жерде көз жұмады.

1943 жылдың көктемінде Хиуаз Юлия Пашковамен бірге кезекті жауынгерлік тапсырмадан оралады. Төмендеу кезінде басқа ұшақпен соқтығысып, Хиуаз ұшақтың сынықтарының арасында қалып кетеді. Оның қауіпсіздік белдігін тақпайтын әдеті оны құтқарды, сондықтан соққы кезінде оны кабинадан лақтырып жіберген. Джулия мен басқа экипаж мүшелері қайтыс болып, Хиуаз апамыз аман қалады.

Алғашқы кезде Хиуаз таяқшаға сүйеніп жүретін, бірақ әуедегі шайқастарға қатысуын жалғастырды.

Оны ұшаққа мінгізіп, кейін одан шығуға көмектесті. Уақыт өте келе, Доспанова байланыс штабының басшысы болып тағайындалды.

Хиуаз соғысты екінші топтағы мүгедек болып аяқтайды, аспанға жол жабылады. Хиуаз Доспанова 300-ден астам әскери ұшырылымға қатысты.

Кеңес әскері 1945 жылы Берлинді азат еткен соң Мемлекеттік Қорғаныс комитеті қыз-келіншектер авиаполкін бірінші болып таратады. Ал бұл кезде екінші топтағы мүгедек Хиуаз медицина институтына келіп оқуын жалғастырмақ болады. Алайда ол сол кездері өзінің ерлік істерімен, іскерлігімен Орал облыстық комитетінің бірінші хатшысы Мінайдар Салиннің көзіне түседі. Содан Хиуаз өзі туған облыстағы обкомның нұсқаушысы болады. Кейіннен Алматыдағы Жоғары партия мектебіне жіберіледі. Сол уақыттан бастап, оның ел басқару ісіндегі қырына жол ашылады. Сөйтіп, ЛКСМ Орталық комитетінің бірінші хатшысы сияқты көптеген лауазымды қызметтерді атқарады.

Қазақтың қайсар, шыншыл қызы тура сөйлеп, істі жүзеге асыруымен елге қызмет етіп, Алматыдағы «Медеу» мұз айдыны спорт кешенін, «Горный гигант» алма бағын тұрғызуға, Министрлер кеңесінің ауруханасы, емханасы, дәріханасының тұтас кешенін, «Ғалымдар үйі» ғимаратын салуға атсалысып, театрда «Абай», «Шоқан» драмасының сахналануы секілді маңызды жұмыстардың басы-қасында өзі жүрді.

Осыншама тыңдырымды еңбегіне қарамастан қазақтан шыққан тұңғыш әскери ұшқыш Хиуазды сол кездегі билік басындағылар партияның XX съезінен соң, өткен күндер үшін жауапты жылдар басталған заматта, бар-жоғы 37 жасында ғұмырлық зейнеткерлікке шығарып жіберді. Олар үшін Хиуаздың соғыста төрт мәрте ауыр жарақат алуы негізгі себеп болып шыға келді. Бұдан соң ұзақ үнсіздік, қанатты қыздың бар-жоғы елеусіз қала берді.

Хиуаз Доспанованың өмір жолы, майдандағы ерлігі туралы ана тілінде жазылған зерттеу еңбектер болмағанымен, ұшқыш қыздың соғыс жылдарындағы ерлікке толы өмірбаяны 1946 жылдан бастап Батыс Қазақстанның «Орал өңірі», «Приуралье» сияқты жергілікті мерзімді баспасөз беттерінде жиі жарияланып отырған. Сонымен бірге ардагер ананың «Халқым үшін» (Алматы, 1963), «Под командованием Расковой» (Алматы, 1965) атты естелік кітаптарына қоса Кеңес Одағының Батыры атағын алған эскадрилия командирі Марина Чечнева «Менің қарулас достарым» атты кітабында Хиуаз Доспановаға 15 бет арнапты. Сондай-ақ Кеңес Одағының батыры Раиса Аронованың «Ночные ведьмы» кітабында Хиуаздың жауынгерлік бейнесі суреттелген.

Алғашқы тапсырманы тиянақты орындаған Хиуаз Доспанованың әуеге көтеріліп, неміс басқыншыларына қарсы әуеден соққы беруі алғашқы күннен-ақ ерлікке татитын. Бірақ оны кезінде көретін көз, бағалайтын бас, құдайшылығын айтар әділдік болмады. Қазақ қызының екі сан сүйегі сынып, оған мойымай ұшағына қайта отырып жаумен айқасқанын сол кездегі әскери жоғары басшылар көрсе де, қазақ қызының ерлігіне бастарын шайқап сүйсінсе де, оған Совет Одағының Батыры деген атақты қимады...

Осы орайда Халық жазушысы, Соғыс ардагері

Өзілхан Нұршайықов Хиуаз туралы жазбасында: «Ұлы Отан соғысында Талғат Бигелдинов жау тылына – 305, Леонид Беда – 211, Сергей Луганский 390 рет ұшып, жауынгерлік тапсырманы орындап, үшеуі де екі мәрте Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды. Олар қуаты күшті ұшақтарды басқарды. Жер бауырлап ұшатын ПО-2 ұшағының жау ұшағымен шайқасар қуаты жоқ...», – деп жаза келе, Хиуаз Доспанова кішкене ғана фанера ұшақпен 300 ден астам әуеге көтеріліп, жауға ойсырата соққы бергенін айтып, қанатты қыздың ерлігі соғыс жылдарында бағаланбаса да, бейбіт өмірде бағалануы тиіс деп өз ойын ашық жазды.

Ақиқатында соғыс кезінде М.Раскованың әйелдерден тұңғыш құрылған әуе полкінде Хиуазбен қатар соғысқан ұшқыштар соғыс кезінде-ақ «Батыр» атанды. Тіпті соғыстың соңғы күндері қазақтың қайсар қызына генерал А.Гречконы Мәскеуге апару туралы ерекше тапсырманы орындау сеніп тапсырылғанын біреу білсе, біреу білмес.

«Қызыл жұлдыз», II дәрежелі «Отан соғысы» ордендерін, «Кавказды қорғағаны үшін», «Варшаваны азат еткені үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарын иеленді...

Хиуаз апамыз әрқашан өз Отанының патриоты болған. 2004 жылы «Халық Қаһарманы» жоғары мәртебелі атағының Алтын Жұлдызын бере отырып, кейінгі ұрпақ жүрегінде халқымыздың рух қуатын мәңгіге сақтап қалуға және жастарды тәуелсіз еліміздің патриоты етіп тәрбиелеуге қадам жасау керектігін атап көрсетті. Ұлы Отан соғысының ержүрек ұшқышы 2008 жылдың 20 мамырында өмірден озады.

Қазақтың қаһарман ұшқыш қызына Атырауда бірнеше ескерткіштер ашылса, қалада жалпы орта мектеп, халықаралық әуежайы және мұз айдынына Хиуаз Доспанова есімі берілді. Алматыда оның атымен аталған көше болса, Оралда №30 орта мектеп те батыр қыз есімімен аталады.

Оралдық Мұрат Жәкібаев есімді азамат Хиуаз апайдың ерлігін паш ететін «Успеть бы поклониться» атты деректі фильм түсіріп, халық назарына ұсынды.

Хиуаз апайдың өзі көзі тірісінде бұл фильмді көріп, авторларға алғысын айтқаны көңілге бір де меу. Атырауда Жеңістің 65 жылдығында Хиуаз Доспанова бюсті тұғырына қойылды. Қазақтың батыр қызын ұлықтау мақсатында атыраулық журналистердің жергілікті және республикалық газеттердегі мақалалары 2012 жылы, Жеңіс күнінде «ЭйрАстана» әуе компаниясы өзінің тұңғыш жекеменшік ұшағына Хиуаз есімін беруімен үндестік тапты.

Халық Қаһарманының құрметіне 2010 жылы Алматыда соңғы күнге дейін өзі тұрған үйдің қабырғасына ескерткіш тақта орнатылды.

2017 жылы «Хиуаз» атты жинақ жарық көрді. Кітап белгілі журналист Тұрсын Қалимованың бас-тамасымен және Атырау облысы әкімдігінің қолдауымен шықты.

Биыл Хиуаз Қайырқызының туғанына 100 жыл толды. Нәзік жанды болса да, жау оғына кеудесін тосып, қарсы соғысқан, Отаны үшін жанын құрбан етуге дайын болған Хиуаз апамыздың есімі, батырлығы халық есінде мәңгі сақталады.

Атырау қаласы.

ЕРЛІК ЕСКЕРУСІЗ ҚАЛМАСЫН!

«Қазақ тарихы» баспасынан әскери тарихты зерттеуші Қайрат Қарамаңдаевтың «Сайыпқыран сарбаздар» (Зерттеулер мен мақалалар.— Алматы: «Қазақ тарихы», 2022 ж. 340 бет.) атты жаңа кітабы жарық көрді. Оған зерттеушінің алмағайып заманда кеудесін оққа төсеген ерлер есімін анықтау, танылмай қалған тағдырларды тауып, елге танытып, лайықты атағын алуына септігін тигізуді көздеген екі жүзден астам мақалалары мен ой толғаулары енген екен.

Төл тарихымыз КСРО кезіндегі барлық оқиғаларға, соның ішінде екінші дүниежүзілік соғысқа да жаңаша көзқараспен қарауды талап етеді. Мәселен, осы соғыс кезінде қазақта қанша батыр болды? Қаншасы батыр атағына лайық еді? Қаншасына атақ берілмеді? Неге? Не себептен? Із-түзсіз жоғалып кеткен, не әрқилы себеппен шетелде қалып қойған қазақ сарбазы қанша? Осы сұрақтарды, әрине, біз айналып өте алмаймыз. Шынында да, жауынгер халқымыздың соғысқа аттанған атпал азаматтарының талайы қанды

майдандарда қайтпас қайсарлықтың үлгісін көрсетті. Олардың көпшілігінің есімдері тарих хатына түспей де қалды. Ендеше осы соғыстың көлегейлі тұстары, ашылмаған ақтаңдақтары шаш етектен.

Оның үстіне Кеңес армиясының кейбір басшылары батырлық рухы қанында бар қазақ сардарлары мен сарбаздарының ерлігін қасақана елегісі келмеді. Өйткені сан жағынан аз бола тұра қазақтардың ерлігі өздерінен әлденеше есе көп «аға ұлттың» ерлігінен асып түсіп жататын. Осыны көріп-біле тұра ұлтшылдық тар өріс пен жалған намыстан аса алмаған жоғары шенділер көзжұмбайлыққа салатын. Мысалы, тарихшы Ж.Доспановтың айтуынша, 200-ден астам қазақ жауынгері Совет Одағының Батыры атағына ұсынылған, бірақ әлгіндейлер іштарлық пен шовинистік пиғылдың кесірінен оларға заңды атағы берілмеген. Тоңмойын саясаттың ыңғайымен Рейхстагқа туды грузин мен орыс қана тігуі керек деп саналып, ерлігі бүкіл КСРО көлемінде айтылмай келген Рақымжан Қошқарбаевтың өмірі де осының бұлтартпас айғағы.

Қайрат Сағатайұлының бұған дейін «Б. Момышұлы және қазіргі заман жадығаттары» (2005), «Аты аңызға айналған» (2010. Екеуі де Халық батыры Б.Момышұлына арналған), «Ұлттық және локальді тарихи кеңестік зерттеулер: ізденістер, бағыттар» (2011), «Кеңес Одағының Батырлары. Қазақтар» (2016), «Қаһармандар» (2018) атты бес кітабы жарық көрген еді. «Сайыпқыран сарбаздар» – солардың заңды жалғасы. **Кітапқа пікір жазған** – Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген қайраткер, Ресей әскери академиясының корреспондент мүшесі, профессор, әскери ғылым докторы, полковник Ким СЕРІКБАЕВ. **Жалпы редакциясын басқарған, әдеби өңдеген, кіріспесін жазған** – Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, жазушы Әбділдабек САЛЫҚБАЙ.

Аталған жинақ туралы пікір айтқысы келген, кітапты сатып алғысы келген оқырман автордың мына телефондарына хабарласуына болады: 8(702) 6530302.

Ә.Жұмабекұлы.

Манас ЖАНАТБЕК,
Қоңыр орта мектебінің тарих пәні мұғалімі

ЖАҢА МАЗМҰНҒА ЖАҢА ӘДІСТЕР ЖҮЙЕСІ

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру – ең басты мақсаттарымың бірі. Ол үшін мен әр түрлі әдебиеттер, интерактивті тақта, білім ленд, онлайн мектеп, дарын онлайн, ай тест деген арнайы жаңа жүйемен оқушыларға сабақты түрлендіріп өткізуге тырысамын.

XXI ғасыр білімділер ғасыры болғандықтан, бүгінгі заманға сай зерделі, шығармашыл, қабілетті де білімді, өзгермелі ортаға сай тез бейімделгіш жеке тұлға бейнесін қалыптастыру маңызды. Тарих ғылымы – өте қызықты да күрделі. Осы пәнге қызықтыру мұғалімнен үлкен шеберлікті, оған қоса ғылым мен техника жаңалықтарын, яғни жаңа педагогикалық технологияларды әр сабақта тиімді пайдалануды талап етеді. Сабақта дәстүрлі емес сабақ түрлерін тиімді пайдалана білу оқушы белсенділігін арттырады. Дайындық барысында әрдайым оқушының тарихи білімін жетілдірудің негізі оқушының өз бетінше ізденуін көзден таса қалдырмаймын, үнемі оқушы кітап көлемімен шектеліп қалмасын деп, қосымша ақпарат іздеп зерттеп келуге арналған тапсырмаларды ұсынамын.

Оқытуда түпкі мақсатқа жету үшін оқушының өз бетінше ізденуіне аса көп көңіл бөлемін. Күнделікті сабақта проблемалық ситуацияларды қарастырамын. Сонымен қатар бір сабақтан екінші сабақты түрлендіріп өткізуге тырысамын. Осындай жұмыс түрі оқушының өзіндік ізденісіне жол ашады. Менің ойымша оқушының шығармашылық қабілетін іскер де білікті мұғалім ғана ұштай алады. Шығармашылық арқылы баланың таным мотиві қалыптасады. Өйткені таным арқылы оқу балаға құлшыныс және тұрақты қызығу әкеледі. Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру – өмір талабы. Сондықтан да қазіргі кезде білім беру саласында болып жатқан ауқымды өзгерістер

жаңа технологияны пайдалану жолдары түрлі ынталы бастамалар мен түрлендіруге кеңінен жол ашуда.

Оқушының білім алудағы жоғары белсенділігін қалыптастыру үшін оқытудың әдістері мен тәсілдерін дұрыс қолдану олардың танымдық қабілетін дамытудың ең басты құралы болып табылады.

Қорыта айтқанда, жаңа әдістердің көмегімен білім алушылардың білімін жетілдіру мен оқу сапасын арттыруға болады. Қазіргі интербелсенді оқыту әдістері бойынша жүргізілген сабақтар іздеудің мән-жайына қаныға, білімді тереңінен айтуға төселеді, дәлелдер келтіру арқылы дәлелдеу тәсілдеріне жаттығады, теория мен практиканың бірлігін игереді, жеке және топпен бірлесіп мәселе түйінін шешу жолдарын табуға жаттығады, өз жолдастарының пікірімен санасуға, өткір сындарды тыңдап, одан тиісті қорытындылар жасай білуге машықтанады.

Қарапайым сұрақтан бастап күрделі сұрақтарды қоюға ауыса білу арқылы оқушылар ақпаратты белгілі бір жолдармен қолдануға, қайта жасауға, кеңейтуге, өзіндік көзқарастарын білдіріп, бағалауға және талдауға жаттығады. Топтық жұмыс барысында да белсенділік таныту арқылы оқушылар дарындылығын байқата отырып, топта өзіндік пікірлерімен ғана емес, көшбасшылық қырымен де таныла бастады.

Оқытудың әдіс-тәсілдерін өз сабақтарымда қолдану барысында түсінгенім оқушылардың бірін-бірі тыңдап, құрметтеуіне үйретуі, бұрын үндемей отыратын оқушының талқылауға қызу араласуы сабақтың ерекше өтуіне, балалардың еркін сөйлеп, ойларын ашық жеткізуге мүмкіншілік туғызады. Мұндай әрекет сабақтың барлық үш кезеңінде байқалып отыратындығы сөзсіз.

Алматы облысы,
Ескелді ауданы,
Қоңыр ауылы.

Айбек БЕЙСЕКЕНОВ,
Қарақол орта мектеп-балабақшасының тарих пәні мұғалімі

ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМ – ЕГІЗ ҰҒЫМ

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр экстремизм мен терроризмнің жаһандық мәселеге айналып, адамзатқа қауіп төндіруші күш дәрежесіне жеткені бәрімізге белгілі. XVIII ғасырда пайда болған терроризм ұғымы өзінің мән-мағынасын өзгерткен жоқ. Террористер – ұйымдасқан топ, ұйым өз мақсатына жетуде барлық әрекетке, яғни зорлық-зомбылық, қорқыту арқылы көздеген ойын іске асыру. Бүгінгі таңда «террорист» сөзі қылмыскер ұғымымен теңестірілген. Діни экстремизмге қарсы ең басты тетік – азаматтардың діни сауаттылығын арттыру қажет. «Діни сауаттылық дегеніміз не?» деген сұраққа жауап берсек, ол – ұлттық тарих, дәстүр, діни таныммен қатар бүгінгі таңда орын алып отырған жаһандық үдерістерден хабардар болу, сол хабарларды саралай білу, Отанды, ел мен жерді, мәдениетті құрмет тұту, өз халқыңның әдет-ғұрпын, діни танымын құрметтеу, тілі мен тарихын қастерлеу. Яғни, діни сауаттылық – азаматтардың жалпы сауаттылығының құрамдас бөлігі.

Бүгінде бүкіл әлемде орын алып адамзат баласына қауіп төндіріп отырған экстремистік көңіл күй елімізде, әсіресе, жат ағымдар тарапынан көрініс беріп отыр. Осындай теріс пиғылды жат ағымдар енді ғана рухани ізденіске түскен, дүниеге деген көзқарасы толық қалыптаспаған жас буынды қатарларына тартады. Кей жағдайда әлеуметтік жағдайы төмен, материалдық жағдайы ауыр жандар немесе студенттер арасынан өз қатарларына тарту жолында насихат жұмыстарын жүргізеді. Сол себепті кейбір жастар тіпті орта жастағы азаматтардың өзі ғасырлар бойы ұстанған әдет-ғұрып, дәстүрлі діни сенімінен бас тартып, қоғамнан, мемлекеттен, тіпті отбасынан оқшауланып, Таяу Шығыстағы мақсаты күмәнді, бағыты түсініксіз ағымдардың қатарына қосылып, лаңкестік әрекеттерге баруда. Терроризм мен экстремизм кез келген қоғамда кездесетін құбылыс. Лаңкестікпен күрес ең бірінші оның алдын алу, оның бірінші себептерін анықтап-жою басты міндет болып табылады. Жалпылама лаңкестік әрекетке қоғамдағы әділетсіздік те бірден-бір себеп деп айтуға болады.

Сонымен діни экстремизм мен терроризм дегеніміз – қоғамдағы діни құндылықтарды жоққа шығару, жат ағымдар идеясын насихаттау немесе күштеп таңу. Кейінгі кездерде әлемнің түпкір-түпкірінде экстремистер «қанды террорлық» әрекеттерге баруда, оған мысалдар өте көп.

Террорлық әрекеттерге көбіне Таяу Шығыс елдері ұшырауда сонымен қатар Ауғанстан, Ирак елдері де осындай шабуылдарға көп ұшырауда. Қазіргі заманғы халықаралық лаңкестіктің негізгі белгілері бір аймақпен шектелмейді, лаңкестіктің негізгі түрі жанкешті лаңкестік шабуыл болып отыр. Халықаралық лаңкестік ұйымдардың негізгі міндеттері: саяси қастандық, бопсалау, өмірдің өркениеттік негіздерін қирату, бейберекетсіздік тудыру, т.б. Соңғы жылдары орын алған ең ірі лаңкестік әрекет ол 2001 жылғы 11 қыркүйектегі АҚШ-та Нью-Йорктегі лаңкестік оқиға бұл бір ғана мысал. Сол себепті лаңкестікпен әлем болып күресу ең тура жол, оған мысал жаһандық лаңкестікке қарсы тұрудың, жалғыз жолы – трансұлттық немесе аймақтық ынтымақтастық. Бүгінгі таңда БҰҰ, ҰҚШҰ, ШЫҰ, т.б. аймақтық құрылымдар шеңберінде халықаралық лаңкестікке қарсы күресте ынтымақтастықтың негіздері жасалды. Халықаралық лаңкестікпен күреске Қазақстан да ерекше назар аударып келеді. Қазақстанның лаңкестікке қарсы күрестің бірден-бір қолдаушысы екенін жоғарыда айтылған ұйымдарға мүше екені дәлелдеп тұр. Экономикалық интеграция мен миграция болашақта күшейетіні белгілі, ол жаһандану заманында заңдылық. Сондықтан ұлттар мен халықтардың мәдени бірегейлігі мен мәдени алуан түрлілікті сақтау маңызды да өзекті мәселе. Өзіндік мәдени дәстүрлер мен рухани құндылықтарды сақтау, насихаттау, ұлттық мақтаныш сана-сезімін қалыптастыру кезінде басқа халықтарға құрметпен қарау қазіргі замандағы мәдени дамудың негізі болып табылады. Сонымен, экстремизм мен терроризм – әлемге төніп тұрған ядролық соғыс, кедейшілік, тұщы су тапшылығы, азық-түлік тапшылығы, экологиялық апаттан бөліп қарай алмайтын қауіптің бірі. Қоғамның тұрақты дамуы мен тыныштығы және барлық халықтардың әлауқатының жақсаруы жалпы тыныштықтың негізгі факторларының бірі – дінаралық бейбіт келісім. Қазақстан Республикасы адам құқығын қорғау, демократиялық бостандықтар, жеке адамның еркіндігі, өркениетті қоғамның негізгі құндылықтары лаңкестікке қарсы шараларда басты тірек болып қала береді.

Шығыс Қазақстан облысы,
Ұржар ауданы,
Қарақол ауылы.

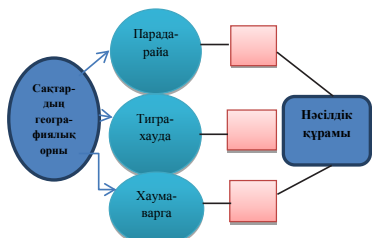
Ақмарал БАЙТАНОВА,
ІІІ.Қанайұлы атындағы №2 жалпы орта мектептің тарих пәні мұғалімі

САҚТАРДЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНЫ

Бөлім:	5.2.Сақтар
Сабақтың тақырыбы:	Сақтардың тарихи-географиялық орны. Зерттеу сұрағы: Сақ тайпаларының оңтүстік өңірмен байланысы.
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаты:	5.3.1.1 – картадан тайпалық одақтардың орналасуын көрсету. 5.2.2.1 – археологиялық ескерткіштерді сипаттау.
Сабақтың мақсаты	Сақ тайпаларының мекендеген жерлері және қандай дереккөздері сақтар туралы мәлімет беретінін барлығына толық түсіндіру.

Сабақтың барысы

Сабақ кезеңі	Мұғалім әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Ұйымдас- тыру кезеңі. 12 мин.	1. Ұйымдастыру. - Сәлемдесу. - Білім алушыларды түгелдеу. - SMART бейджик арқылы 3 топқа біріктіру. 2. Үй тапсырмасын сұрау. «Ой шақыру» әдісі арқылы. 1.Көшпелі мал шаруашылығы неліктен шаруашылықтың негізгі түріне айналды? 2.Көшпелі мал шаруашылығының дамуы адамдарға қандай мүмкіндіктер берді? 3.Көшпелілер малдың қандай түрлерін өсірді? 4. Саятшылық кәсіп пе, өнер ме? 5.Көшпелілердің қандай салт-дәстүрлері бүгінгі күнге дейін сақталды? 6. Киіз үй қашан пайда болған? 7. Киіз үй мен оның ішкі құрылысы қанша бөліктен тұрады? 8. Көшпелілер Наурыз мерекесін тойлайтын күнді қалай атаған? 9. Олардың күнге табынғандығы қай жазба деректерде жазылған? 10. Көшпелілер ата-баба рухын қалай дәріптеді? 11. Жайылым түрлерін ата! 12.Көшпелілерде шаруашылықтың қандай түрлері қалыптасты?	Оқушылар топқа бірігеді. Оқушылар гипперссылка арқылы ашылған ұяшықтардағы сұрақтарға жауап береді.	Крите- риалды бағалау. Дұрыс жауап- тары үшін ұпай алады.	Бей- джик АКТ

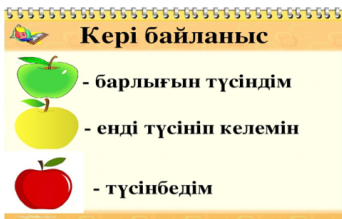
Жаңа білім. 13 минут. 8 минут. 6 минут.	«Миға шабуыл» бейнебаян. 1-тапсырма. Топтық жұмыс. «Денотатты граф» әдісі. 1-топ. Тарихшылар. Сақтардың тарихы. Сақтар. Жазба деректер. Тайпа. Ежелгі тарихшылар. 2-топ. Географтар. Сақтардың қоныстануы, нәсілі. 	Дескриптор: -Сақ тайпаларының б.з.б. I мыңжылдықта өмір сүрген аймағын атайды. -Сақ тайпалары туралы дереккөз-дердің түрлерін атайды. -Ежелгі тарихшылар-дың сақтарды суреттеуін атайды.	Дұрыс жауап-тары үшін ұпай алады.	АКТ, оқулық.
---	--	--	--	-------------------------

Жаңа білім. 13 минут. 8 минут. 6 минут.	3-топ. Археологтар. Есік обасының археологиялық олжасы. Есік обасы. Орналасуы. Хронологиялық шеңбері. Алтын киімді адам. 2-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Ойлан, жұптас, бөліс» әдісі. Зерттеу сұрағы: Сақ тайпаларының оңтүстік өңірмен байланысы. 3-тапсырма. Жеке жұмыс. «Өзіңді тексер» әдісі.			Дескриптор: -Сақ тайпаларының географиялық орнын анықтайды. -Нәсілдік ерекшелігін біледі. Дескриптор: -Есік обасының археологиялық ескерткішінің орналасқан аймағын, құрылымын атайды; -Есік обасының хронологиялық шеңберін анықтайды; - Есік обасынан табылған жәдігерлерді атайды. Дескриптор: -Сақ тайпаларының оңтүстік өңірмен байланысын тарихи, географиялық, археологиялық тұрғыдан айтады. Дескриптор: -Сақтар туралы мәлімет беретін жазба мәтіндері сақталған елдерді, қоныстанған аумағын, «Өлемдегі ең әділ, ең шыншыл халық» деп есептегенін, негізгі шаруашылығын, Алматының шығысындағы белгілі сақ обасын, Есік обасынан табылған бұйымдар санын, парсы жазбаларындағы теңіздің арғы жағындағы сақ тайпасын, Қазақстан жеріндегі сақтарда моңғолоидтық белгілері басым өңірлерін анықтайды.	АКТ, оқулық. Дұрыс жауаптары үшін ұпай алады.	
	Сұрақтар	Шын ба?	Жалған ба?			
	1. Сақтар туралы мәлімет беретін жазба мәтіндері сақталған елдер: Грек, Парсы.	+				
	2. Солтүстік Қазақстан Тиграхауда сақтарының қоныстанған аумағы.		+			
	3. Гректер сақтарды «Әлемдегі ең әділ, ең шыншыл халық» деп есептеген.	+				
	4. Терімшілік сақтардың негізгі шаруашылығы.		+			
	5. Алматының шығысындағы белгілі сақ обасы: Есік обасы.	+				
	6. Есік обасынан табылған бұйымдар саны: 5000.		+			
	7. Парсы жазбаларындағы теңіздің арғы жағындағы сақтар парадарайа.	+				
	8. Қазақстан жеріндегі сақтарда моңғолоидтық белгілері басым өңір: Солтүстік және Шығыс Қазақстан.	+				
Бекіту. 3 минут.	Көшбасшының бағалау парағындағы ұпай нәтижесімен бағалау. Көшбасшының бағалау парағы. Үйге тапсырма: Сақ тайпалары туралы қосымша әдеби кітаптардан іздену.			Көшбасшы бағалау парағына жауап берген оқушыларға ұпай қойып отырады.	Оқушылар бағалау критерийлерімен өз деңгейлерін бағалайды.	«Көшбасшылардың бағалау парағы».
Кері байланыс 3 минут	Кері байланыс: «Бір сөзбен» әдісі. Оқушылар өздеріне берілген 12 сөздің ішінен, өздерінің бүгінгі сабақтағы жағдайын сипаттайтындай 3 сөзді таңдап айтады. Төзімсіздік, Қуаныш, Қанағаттану, Шабыт, Зерігу, Алаңдау, Тыныштық, Сенімділік, Рахаттану, Түсіндім, Білдім.			Білім алушылар стикерлер толтырады, өз ойларын жазады.	Оқушылар бағалау критерийлерімен өз деңгейлерін бағалайды.	Стикерлер.

Түркістан облысы, Кентау қаласы.

ҒҰНДАРДЫҢ КӨРШІ МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Пәні:	Ежелгі Қазақстан тарихы.			
Бөлім:	5.4. Ғұндар.			
Сабақтың тақырыбы:	Ғұндардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынастары. Зерттеу сұрағы: Ғұндар мен Ұлы Қытай қорғанының салынуы арасында қандай байланыс бар?			
Оқыту мақсаты:	5.3.2.2 Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің көрші елдермен қарым-қатынасын анықтау.			
Сабақтың мақсаты	Барлық оқушылар: Ғұндардың көрші елдермен қарым-қатынасын түсінеді. Басым бөлігі: Ғұндардың Қытайларға үлкен қауіп төндіргенін анықтайды. Кейбір оқушылар: Қытай елінің ғұндардан қорғану үшін Ұлы Қытай қорғанын салуға мәжбүр болғанын түсінеді, осыған қатысты өз пікірін білдіреді.			
Сабақтың барысы				
Сабақ кезеңі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Ұйымдастыру. 3 мин.	I Ұйымдастыру кезеңі. Сәлемдесіп, түгелдеу, сынып тазалығына көңіл бөлу. «Карта» суреттері (үйсін, қаңлы, ғұн) арқылы үш топқа бөлемін.	Оқушылар жауаптарын ұсынады.	ҚБ Мұғалім оқушылар жауабын мұқият тыңдап кері байланыс беріп отырады	 Қазақ-стан-ның саяси кар-тасы Дүние жүзі кар-тасы.
Өзін-өзі тексеру. 7 мин.	II «Генератор» әдісі арқылы үй тапсырмасын сұрау. 1.Ғұн тайпасының өмір сүрген мерзімі (б.з.д III ғ.-б.з. V ғ.) 2.Бытыраңқы руларды біріктіріп, ғұн мемлекетінің ірге-тасын нығайтқан билеуші (Мөде). 3.Ғұн тайпаларының бастапқы өмір сүрген аумағын көрсетіңіз! (Солтүстік Қытай, Моңғолия, Байкал көлінен Ордос үстіртіне дейін). 4.Ғұндар туралы ең көп мәліметтер қай авторларда кездеседі? (қытай еңбектері). 5.«Бір қарыс жер туралы» аңызды қысқаша сипаттап беріңіз. ҚБ: ауызша (Жарайсың!) балл арқылы бағалаймын. Оқушылардың жауаптары арқылы жаңа тақырыпқа көшу. Оқушыларды сабақтың тақырыбы, мақсаты және бағалау критерийлерімен таныстыру.			
Өткен білімді. Еске түсіру.				
Жаңа білім. 15 мин.	«Ой қозғау» тәсілі. Алдымен бейнеролик көреді. 1-тапсырма. Мәтінмен жұмыс. «Топтық тергеу» әдісі. I топ. Баяндап берушілер – Ғұндар қалай қаруланғанын баяндайды. II топ. Зерттеушілер – Ғұндар мен Ұлы Қытай қорғанының салынуы арасында қандай байланыс бар екенін зерттейді, деректерді талдайды. III топ. Дәнекершілер – Ғұндардың әскери құрылымын анықтап, түменбасы мен жауынгердің құқықтары мен міндеттерін салыстырады. 2-тапсырма. I Үйсіндер. Бос орындарға керекті санды қой! 1.Түменбасы – ру басшысы, ол қанша атты әскерді басқарды? 2.Ғұндар қанша рудан құралды? 3.Ру ақсақалдары мемлекет ісін талқылау үшін бір жылда неше рет құрылтайға жиналды? Керекті сандар: 3, 24, 10 000. II Қаңлылар.Сәйкестендір. 1.Ғұндарға салық төлеуші мемлекет. 2.Ұлы Қытай қорғаны салынған кезең. 4.Ғұндардың бағындырған ұлыс саны. III Ғұндар. Ұлы Қытай қорғаны туралы мәтінді оқып, сұрақтарға жауап береді. 1.Салынған уақыты – б.з.д. III ғ..... 2.Ұзындығы – ...4000 км..... 3.Биіктігі – ...10 м..... 4.Күзет мұнарасы – ...60-100 м..... орналасты. 5.Қорғанды қытайлар. ..ғұндардан қорғану үшін.....салды. 6.Ғұндардың қытайлармен соғысы300 ж. астам.....уақытқа созылды.	Мәтінмен жұмыс. Ғұндар тақыры-бында тақырып-тық сұрақ-тарға жауап береді. Оқушылар кестемен жұмыс жүргізеді.	ҚБ: Мұғалім оқушы жауабын мұқият тыңдап, кері байланыс беріп отырады. Дескриптор: Ғұндар қалай қаруланғанын, Ғұндармен Ұлы Қытай қорғаны салынуының байланысын сипаттайды. Ғұндар-дың әскери құрылымын анықтап, түменбасымен жауынгердің құқықтары мен міндеттерін салыстырады. Дескриптор: Бос орын-дарға керекті санды қояды, сәйкестендіреді.	Оқулық, Қазақ-стан тарихы. 5-сынып. Жоба. Автор-лары: С.Ахме-това, А.Иб-раева, А.Құлым-бетова, А.Мағ-зұмова, А.Мар-қабаева. Тапсыр-малар салын-ған кон-верттер Ақпа-раттық карточка.
5 мин.				

Бекіту 10 мин. Бағалау.	Сабақты қорытындылау. «Kahoot» әдісі. 1. Ғұндар әскери жүйе бойынша..... бөлінеді (3 оң, сол, орталық). 2. Ғұн мемлекетінің түменбасы әскерінің құрамы (10 000). 3. Ғұн шаныюінің жақын туыстары иеленген лауазым (түменбасы). 4. Ғұн мемлекетіндегі ру саны (24). 5. Ғұндар мен Қытай арасындағы қақтығыс қанша уақытқа созылды? (300). Үйге тапсырма. Ғұндардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынастары. Бағалау критерий, бағалау парақшасы.	Сабақтың тақырыбын қорытындылау.	«Ең үздік жауап».	Интер-активті тақта.
Кері байланыс. 5 мин.	 Кері байланыс 🟢 - барлығын түсіндім 🟡 - енді түсініп келемін 🔴 - түсінбедім	Тақырып бойынша не білетінін, не білгісі келетінін, не білгенін жазады.	Оқушылар бағалау критерийлерімен өз деңгейлерін бағалайды.	А4, конспект.

Түркістан облысы, Отырар ауданы.

Майра БЕРДИЯРОВА,
Ө.Жәнібеков атындағы №4 жалпы орта лицей-интернатының
тарих пәні мұғалімі

ҚАЗАҚТАРДЫҢ РУ-ТАЙПАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бөлім:	Қазақтардың ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктері.			
Сабақ тақырыбы:	Қазақтардың ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктері.			
Оқыту мақсаты:	10.2.2.3 – қазақтардың ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктерін ауызша тарихнама негізінде түсіндіру (шежіре, генеологиялық аңыздар).			
Сабақтың мақсаты.	Барлық оқушылар: Шежіре, генеология ұғымдарының мағынасын ашу. Оқушылардың басым бөлігі: Генеологиялық аңыздарды сипаттау. Кейбір оқушылар: Ғалымдардың қазақ шежіресі туралы жазған еңбектерін, айтқан пікірлерін талдау.			
Бағалау критерийі.	Шежіре, генеология ұғымдарының мағынасын ашады. Генеологиялық аңыздарды сипаттайды. Ғалымдардың қазақ шежіресі туралы жазған еңбектерін, айтқан пікірлерін талдайды.			
Құндылықтарға баулу:	«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының алтыншы басымдығы бойынша. Тарихи білімді тұлға, Отанын, елін, жерін сүюге тәрбиелеу құндылығын қалыптастыру.			
Сабақтың барысы				
Сабақ уақыты	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Ұйымдастыру Өзін-өзі тексеру. 3 минут.	1.Ұйымдастыру кезеңі: Оқушыларды түгендеу, оқу құралдарын, сабаққа дайындығын тексеру. Ынтымақтастық атмосферасын орнату. 2.Топқа бөлу: Үш жүздің құрамындағы рулар арқылы топқа бөлемін (Мысалға: жалайыр, дулат, шапырашты, албан қаңлы, ошақты). 1-топ: «Ұлы жүз». 2-топ: «Орта жүз» 3-топ: «Кіші жүз». Топ ережесін еске түсіру.	Оқушылар топқа бөлінеді.	Мадақтау. Дескриптор: -Сұраққа нақты толық жауап береді.	Оқулық Жұмыс дәптері Қазақстан картасы.

Өткен білімді еске түсіру. 7 минут.	 Үй тапсырмасын сұрау. «Почта» әдісі арқылы алған білімдерін ортаға салу. Сұрақ-жауап. ҚБ: «Ауызша марапаттау» (Жарайсың! Керемет!, Ғажапсың! Жақсы!).		1-картадан көрсете алады.	Суреттер интер-активті тақта.
Жаңа білім. 3 минут. 20 минут. 5 минут.	Жаңа сабақ. Зерттеу және талдау. Жаңа білімге ізденіс. БЫМ/Б «Галереяға саяхат» әдісі арқылы оқушылар назарына шежірені сипаттайтын ағаш суреті көрсетіледі. -Суреттен не көрдік? Келесі сұрақтар төңірегінде ойлануды сұраңыз: - шежіре дегеніміз не? - тамыр нені сипаттайды? - неліктен жеті атаны білу маңызды? Оқушылардың жауаптары арқылы бүгінгі сабақ тақырыбы ашылады. М. Сабақтың тақырыбы, мақсаты, бағалау критерийлерімен таныстырылады. Т. 1-тапсырма. «Үштік» (Ойлан, топтас, бөліс) әдісі бойынша оқушылар тақырыпты жеке оқып ойланады, жұппен жұптасады, топпен пікірлесіп «Постер» қорғайды. «Ұлы жүз» тобы: «Топтық зерттеу», «Шежіре, генеология» ұғымдарының мағынасын ашу. «Орта жүз» тобы: «Талдау, талқылау». Генеологиялық аңыздар, «Кіші жүз» тобы: Дәйек, дәлел қазақтардың ру-тайпалық құрылымының ерекшеліктері, жүздердің пайда болуы. Ж 2-тапсырма. Кесте толтыру. «Ұлы ғалымдар сөйлейді» «Жүз» ұғымы туралы айтылған пікірлердің авторын сәйкестендіру.	Оқушылар өз ойларын ортаға салады. Оқушылар жауаптары арқылы жаңа тақырыпқа көшу.	ҚБ Мұғалім оқу-шылар жауабын мұқият тыңдап кері байланыс беріп отырады. Дескриптор. 1. «Шежіре, генеология» ұғымдарының мағынасын ашады. 2. Генеологиялық аңыздар, қазақтардың ру-тайпалық құрылымын түсіндіреді. 3. «Қазақ шежіресі» туралы жазған ғалымдардың еңбектерін анықтайды. Дескриптор: 1. Жүз ұғымының пайда болуы туралы әр түрлі пікірлер бар екенін біледі. 2. Жүз ұғымының пайда болуы туралы пікір айтқан ғалымдарды анықтайды.	Оқулық, жұмыс дәптері. Қазақстан картасы. Шежіре ағашы суреті.
Бекіту. 5 минут.	Сабақты бекіту: «Guizlet live» әдісі бойынша жаңа сабақты пысықтау. «Біз не білдік?» Сұрақ-жауап. Үйге тапсырма беру: §25 Қазақтардың ру-тайпалық құрылымы.	Сабақтың тақырыбын қорытындылау.	«Ең үздік жауап».	
Кері байланыс. 2 минут.	Кері байланыс: «4 Қ» тәсілімен оқуда қызық, қиын, қажет, құнды тұстарын стикерге белгілейді.	Тақырып бойынша не білетінін, не білгісі келетінін, не білгенін жазады.	Оқушылар бағалау критерийлерімен өз деңгейлерін бағалайды.	Стикер.

Түркістан облысы, Отырар ауданы.

ҚАЗАҚСТАНДА КАПИТАЛИСТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУЫ

Бөлім:	7.3. Қазақстан Ресей империясының құрамында			
Сабақтың тақырыбы:	Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы. Зерттеу сұрағы: Қазақстанның өнеркәсіптік дамуы қалай басталды?			
Оқыту мақ/ты:	7.4.2.1. Капиталистік қатынастар дамуының Қазақстанның экономикасына ықпалын анықтау			
Сабақтың мақсаты	XIX ғасырда Қазақстанда дамыған өнеркәсіп түрлерін біледі; Капиталистік қатынастар дамуының Қазақстанның экономикасына ықпалын сипаттайды.			
Сабақтың барысы				
Сабақ кезеңі	Мұғалімнің әрекеті	Оқушының әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Басы (7) 2 мин.	Ұйымдастыру: оқушылармен амандасу, оқу құралдарын тексеру, сабаққа назарын аударту. <i>Қуаныш бүгін ерекше, Шуағын шашып тұр әлем. Білімнің шығар шыңына, Ұрпағым, саған бір сәлем!</i> Саламатсыздар ма, отыра қойыңыздар! «Бүгінгі күн – тарих бетінде». Бүгін қандай атаулы күн? Білеміз бе? Бүгінгі күн тарих бетінде «Алаш» партиясы, Алашорда автономиясының төрағасы, либерал-демократ Әлихан Бөкейхановтың туған күні ретінде сақталмақ! Ендеше іске сәт! Сабағымызды бастайық! «Жылдар сыр шертеді»: 1861, 1866, 1868, 1881 Барлық жылдарды ортақ не біріктіреді? Қоныстандыру саясаты шаруашылыққа қалай әсер етті? Ендеше бүгінгі сабағымыз шаруашылықтағы өзгерістер. Қазақстандағы капиталистік қатынастардың дамуына арналады. Күннің жады, сабақтың тақырыбын тақтаға жазу, оқу мақсатын таныстыру.	Амандасады, оқу құралдарын түгелдейді.		Слайд 1 Слайд 2 https://wordwall.net/resource/29593934/%d0%b6%d1%8b%d0%bb%d0%b4%d0%b0%d1%80-%d1%81%d1%8b%d1%80-%d1%88%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b5%d0%b4%d1%96 слайд 3
1 мин.		Сұраққа жауап береді.		
4 мин.		Тақтаға қарап, үй тапсырмасы бойынша жауап береді, жаңа тақырыпты болжайды. Дәптерге жазады.		
Ортасы (32) 2 мин.	«Кинометафора». Дескрипторлары: Бейнесюжетті тамашалайды; Бейнесюжет басында қойылған сауалдарға жауап береді.. «Менен сұрақ, сізден жауап». Қазақстанда қай кезде капиталистік қатынастар дами бастады? Капиталистік қатынастардың пайда болуына не әсер етті? Қазақстан жерінде қандай салалар дамыды? «Зерттеу және талдау» – мәтінмен жұптық жұмыс. (сөз және фотоны А4 форматқа 1 жағына, келесі жағына бағалау белгісі шығарылады). Алғашқы кеншілер, XIX ғғ. 40 жж., тұз, мұнай, алтын, ауыл шаруашылық өнімдері, теміржолдар, жұмысшы табы, қазақ жұмысшылары, дискриминация. «Стоп-кадр» бойынша қорғау. Қорғалым дескрипторы: Жұп мүшелері толық қатысады. Берілген тірек сөздерді қолданып ойын жүйелі жеткізеді. Жеке жұмыс. 1-5 сұраққа 1 жауап нұсқасын белгілейді. 6 сұраққа 5 жауап нұсқасын белгілейді.	Сұрақтармен алдын ала танысады. Бейнесюжетті тамашалайды.	ауызша мадақтау	Слайд 4 https://www.youtube.com/watch?v=fqNcu1ld8h8
3 мин.		Сұрақтарға жауап береді.		
5 мин.		Мәтінмен танысады.		
18 мин.		Ұғымдар бойынша түсіндіреді, өзара бағалайды.		
4 мин.		Дұрыс жауабын табады.		
Соңы (6 мин.)	Кері байланыс. Бүгінгі сабақта: -Не қиын болды? -Не қызық болды? Өткен күн – тарих. Бүгінгі тақырыпта бұрынғы білімімізді пайдалана алдық па? Қалай? Бүгінгі күн – сый. Ә.Бөкейхановтың туған күні өткен сабағымызда нені білдік? Келер күн – құпия. Үйге тапсырма: §37-38, оны оқып келетін-келмейтіндеріңіз біз бен сізге құпия болмақ. Сабақ аяқталды. Сау болыңыздар.			Слайд 5 Слайд 6 https://online.testpad.com/xhmckkhzwtn4

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯЛАР

Бөлім:	8.3А Қазақстан тоталитарлық жүйенің нығаюы кезеңінде.			
Сабақтың тақырыбы:	1920-1930 жылдардағы саяси репрессиялар. Зерттеу сұрағы: Сталиндік режим не себепті зиялыларға «халық жауы» деген айып тақты?			
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаты:	8.3.1.7. XX ғасырдың 20-30-жылдардағы әміршіл-әкімшіл жүйе саясатының зардаптарын талдау; 8.1.2.1. Қазақ зиялыларының қоғамдағы рөлі мен қызметін талдау.			
Сабақтың мақсаты.	Барлық оқушылар: XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы әміршіл-әкімшіл жүйе саясатының зардаптарын анықтайды. Көпшілік оқушылар: Қазақ зиялыларының қоғамдағы рөлі мен қызметіне баға береді. Кейбір оқушылар: Қазақ қоғамындағы зиялылардың қазақ халқының тәуелсіздігіне қосқан үлесіне талдау жасайды.			
Сабақтың барысы:				
Сабақтың кезеңі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Ұйымдастыру Өзін-өзі тексеру.	Психологиялық тренинг. Топқа бөлу: Қазақ зиялыларының сөздері арқылы 3 топқа бөлінеді. <i>Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты. Жер кетті, дін нашарлап, хал арам боп, Қарағым, енді жату жарамас-ты.</i> (М.Дулатов). <i>«Өзге жұрттар өрге қадам басқанда, – дедім, – сен де қатарыңнан қалыспа!» Бар ма, қазақ, мұнан басқа қылғаным? Неңді шаштым, неңді бұздым, былғадым? Қинамайды абақтыға жапқаны, Қиын емес дарға асып, атқаны. Маған ауыр осылардың бәрінен Өз ауылымның иттері үріп, қапқаны.</i> (А.Байтұрсынұлы). <i>«Бұл болып тұрған заман – Алаштың азаматына зор жүк. Бізде бірлік болып, іс қыла білетін шебер табылса, Алаштың баласы бақыт-махаббат жолына түсті! Кейінгі үрім-бұтақ не алғыс, не қарғыс бере жүрер алдымызда зор шарттар бар! Осыны аңғар, жұртым қазақ!»</i> (Ө.Бөкейхан). Ой шақыру:	Оқушылар ұлт зиялыларының сөздері жазылған кеспе қағаздар арқылы топқа бөлінеді. Оқушылар өз ойларын ортаға салады. Дескриптор: -Қоғам қайраткерлерінің саяси қызметтерін атайды. -Қазақ зиялыларының 1937-1938 жылдары репрессия құрбандары болғанын атайды.	ҚБ Мұғалім оқушылар жауабын мұқият тыңдап кері байланыс беріп отырады. ҚБ Мадақтау.	Ұлт зиялыларының сөздері жазылған кеспе қағаздар.
Өткен білімді еске түсіру.	 А. Байтұрсынұв 1873-1938 Ө. Бөкейханов 1866-1937 М. Жұмабаев 1893-1938 -Суретте көрсетілген тұлғалар қоғамда қандай қызмет атқарды? -Қазақ зиялыларының басым көпшілігі неге 30-жылдары дүниеден өткен? Жаңа сабақ тақырыбы мен оқу мақсаттары таныстырылады. Т. Рысқұлов С. Меңдешев С. Сейфуллин			Тақырыптық суреттер.
Жаңа білім.	Жаңа тақырыпқа қысқаша шолу жасалады. «Бейнебаян» көрсетіледі. 1-тапсырма: 1-топ: «Мәтінмен жұмыс». РКФСР-дың 1927 жылғы Қылмыстық кодексінің 58 бабы: 1. Кеңестер өкіметін әлсіретуге, бұзуға, құлатуға бағытталған әрекеті үшін;	Мәтіннен негізгі идеяны анықтайды.		Ақпараттық тақырыптық мәтіндер.

Жаңа білім.	2.Мемлекеттік мекемелердің және өнеркәсіптердің қалыпты қызметіне қарсы әрекеті үшін; 3.Опасыздық жолымен Кеңестер өкіметін құлатуға шақыру туралы үгіт-насихат жасау әрекеті үшін; 4.Контрреволюциялық сипаттағы үгіт-насихат әдебиеттерін таратып, сақтап, пайдаланғаны үшін; 5.Өкіметке сенімсіздікті қоздыратын жалған қауесеттер немесе тексерілмеген мәліметтерді тарату және ойлап шығарғаны үшін. 2-тапсырма: Зиялы қауым өкілдеріне тағылған «халық жауы» деген айыппен қаншалықты келісесің? XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы әміршіл-өкімшіл жүйе бойынша қандай қорытынды шығаруға болады? 2-топ: «Таныстырылым дайындау» Қосымша материалдар негізінде ұлттық зиялы қауымның репрессияға ұшыраған өкілі туралы таныстырылым дайындау. 3-топ:«Попс формуласы». Қазақ қоғамындағы зиялыларды қазақ мемлекеттілігінің тәуелсіздігі әрқашан да толғандырды. 1-қадам: «Менің ойымша...» 2-қадам: «Себебі мен оны былай түсіндіремін...» 3-қадам: «Оны мен мынадай фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын...» 4-қадам: «Осыған байланысты мен мынадай қорытындыға келдім...». 3-тапсырма: «АКТ-мен жұмыс». 1-топ: «Қарлаг» лагері. 2-топ: «Степлаг» лагері. 3-топ: «Алжир» лагері. Оқушылар ұялы телефондарынан «Жазалау лагерьлері туралы ақпарат алып, сараптама жасайды.	Дескриптор: -XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы әміршіл-өкімшіл жүйе саясатының зардаптарын анықтайды; -Сталиндік қуғын-сүргін зардаптарына талдау жасайды. Дескриптор: -Репрессияға ұшыраған ұлттық зиялы қауым ретінде таныстырылым жасайды. Дескриптор: -Қазақ зиялыларының қоғамдағы рөлі мен қызметін талдайды. Дескриптор: - «Қарлаг» лагеріне сараптама жасайды; - «Степлаг» лагеріне сараптама жасайды; - «Алжир» лагеріне сараптама жасайды.	ҚБ Топтық бағалау.	Ақпарат- тық тақырып- тық мәтіндер.																												
Бекіту.	Қорытындылау: «Ақиқат-жалған». <table><tr><th>№</th><th>Оқиғалар</th><th>ақиқат</th><th>жалған</th></tr><tr><td>1</td><td>А.Байтұрсынұлы: «Менің мұратым – мүмкіндігінше қазақ халқының әл-ауқатын, мәдениетін жоғары көтеру. Бұл іс басталу сатысында болғандықтан, мен басымды менің ниетімді қанағаттандыратын биліктің алдында иемін».</td><td>+</td><td></td></tr><tr><td>2</td><td>М.Жұмабаевтың ату жазасы 10 жылмен алмастырылды. Соловникке жер аударылды, сол жерде ауыр науқастанып, 1935 ж. 5 қазанда қайтыс болды.</td><td></td><td>- М.Дулатов</td></tr><tr><td>3</td><td>Т.Рысқұлов 5 жылға Воронежге жер аударылды. 1938 ж. 26 шілдеде оны саяси жалған айыптаумен екінші рет тұтқындады. 1939 ж. 24 сәуірде атуға үкім шығарды.</td><td></td><td>- Х.Досмұхамедов</td></tr><tr><td>4</td><td>С.Сейфуллин 30-жылдары әдеби өмірдің аса өткір мәселелері бойынша пікірталастарға қатысты. 1938 ж «буржуазияшыл ұлтшыл» ретінде тұтқындалып, 28 ақпан күні Ішкі істер халық комиссарларының Алматы бөлімшесінде атылды.</td><td>+</td><td></td></tr><tr><td>5</td><td>С.Сәдуақасов күштеп ұжымдастыруға, Қазақстанды Ресейдің шикізат аймағына айналдыруға қарсы болып, сол үшін қуғын-сүргінге ұшыратылды. 1933 ж. Воронежде жұмыс істеп жүріп қайтыс болды.</td><td>+</td><td></td></tr><tr><td>6</td><td>Н.Нұрмақов И.В.Сталинге жаппай ұжымдастыру салдарын жою және Қазақстан халқын ашаршылықтан құтқару бойынша нақты іс-шаралар ұсынды. 1937 жылы «пантүркизммен» айыпталып, «халық жауы» болып, 1938 жылы атылды.</td><td></td><td>- Т.Рысқұлов</td></tr></table>	№	Оқиғалар	ақиқат	жалған	1	А.Байтұрсынұлы: «Менің мұратым – мүмкіндігінше қазақ халқының әл-ауқатын, мәдениетін жоғары көтеру. Бұл іс басталу сатысында болғандықтан, мен басымды менің ниетімді қанағаттандыратын биліктің алдында иемін».	+		2	М.Жұмабаевтың ату жазасы 10 жылмен алмастырылды. Соловникке жер аударылды, сол жерде ауыр науқастанып, 1935 ж. 5 қазанда қайтыс болды.		- М.Дулатов	3	Т.Рысқұлов 5 жылға Воронежге жер аударылды. 1938 ж. 26 шілдеде оны саяси жалған айыптаумен екінші рет тұтқындады. 1939 ж. 24 сәуірде атуға үкім шығарды.		- Х.Досмұхамедов	4	С.Сейфуллин 30-жылдары әдеби өмірдің аса өткір мәселелері бойынша пікірталастарға қатысты. 1938 ж «буржуазияшыл ұлтшыл» ретінде тұтқындалып, 28 ақпан күні Ішкі істер халық комиссарларының Алматы бөлімшесінде атылды.	+		5	С.Сәдуақасов күштеп ұжымдастыруға, Қазақстанды Ресейдің шикізат аймағына айналдыруға қарсы болып, сол үшін қуғын-сүргінге ұшыратылды. 1933 ж. Воронежде жұмыс істеп жүріп қайтыс болды.	+		6	Н.Нұрмақов И.В.Сталинге жаппай ұжымдастыру салдарын жою және Қазақстан халқын ашаршылықтан құтқару бойынша нақты іс-шаралар ұсынды. 1937 жылы «пантүркизммен» айыпталып, «халық жауы» болып, 1938 жылы атылды.		- Т.Рысқұлов	Дескриптор: -Оқиғаның ақиқат не жалған екендігін анықтайды. Оқушылар стикерлер жапсыру арқылы өз деңгейін бағалайды.	ҚБ Топ басшысының топты бағалауы.	Кесте.
№	Оқиғалар	ақиқат	жалған																													
1	А.Байтұрсынұлы: «Менің мұратым – мүмкіндігінше қазақ халқының әл-ауқатын, мәдениетін жоғары көтеру. Бұл іс басталу сатысында болғандықтан, мен басымды менің ниетімді қанағаттандыратын биліктің алдында иемін».	+																														
2	М.Жұмабаевтың ату жазасы 10 жылмен алмастырылды. Соловникке жер аударылды, сол жерде ауыр науқастанып, 1935 ж. 5 қазанда қайтыс болды.		- М.Дулатов																													
3	Т.Рысқұлов 5 жылға Воронежге жер аударылды. 1938 ж. 26 шілдеде оны саяси жалған айыптаумен екінші рет тұтқындады. 1939 ж. 24 сәуірде атуға үкім шығарды.		- Х.Досмұхамедов																													
4	С.Сейфуллин 30-жылдары әдеби өмірдің аса өткір мәселелері бойынша пікірталастарға қатысты. 1938 ж «буржуазияшыл ұлтшыл» ретінде тұтқындалып, 28 ақпан күні Ішкі істер халық комиссарларының Алматы бөлімшесінде атылды.	+																														
5	С.Сәдуақасов күштеп ұжымдастыруға, Қазақстанды Ресейдің шикізат аймағына айналдыруға қарсы болып, сол үшін қуғын-сүргінге ұшыратылды. 1933 ж. Воронежде жұмыс істеп жүріп қайтыс болды.	+																														
6	Н.Нұрмақов И.В.Сталинге жаппай ұжымдастыру салдарын жою және Қазақстан халқын ашаршылықтан құтқару бойынша нақты іс-шаралар ұсынды. 1937 жылы «пантүркизммен» айыпталып, «халық жауы» болып, 1938 жылы атылды.		- Т.Рысқұлов																													
Кері байланыс.	Үйге тапсырма: «Сталиндік қуғын-сүргін. Халық қасіреті» тақырыбына эссе жазу. «Білім қоржыны».		Стикерлер жапсыру.	Стикерлер.																												

Ақтөбе қаласы.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘСКЕРИ-ӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІ

Сабақ тақырыбы	Қазақстандағы әскери-өнеркәсіп кешені. Зерттеу сұрағы: Неліктен Қазақстан ядролық сынақтар алаңына айналды.	
Оқу мақсаттары	9.3.2.1–XX ғасырдың II жартысындағы әскери-өнеркәсіп кешендерінің Қазақстанға тигізген зардаптарын талдау.	
Сабақ мақсаты	Барлық оқушылар: Әскери-өнеркәсіп кешендерінің Қазақстанға тигізген зардаптарын талдайды Оқушылардың басым бөлігі: Әскери-өнеркәсіптік кешендерді салудың Қазақстан экологиясына тигізген зардабын анықтайды. Кейбір оқушылар: Әскери-өнеркәсіп кешендерінің Қазақстанға тигізген зардаптарын нақты деректермен дәлелдейді.	
Бағалау критерийі	- Қазақстан жерінде салынған әскери-өнеркәсіп кешендер санын анықтайды, салыну себептерін саралайды. -Әскери-өнеркәсіптік кешендерді салудың Қазақстан экологиясына тигізген зардабын анықтайды. -Картадан Қазақстандағы полигондардың орналасқан жерін көрсетеді.	
Тілдік мақсаттар	Айтылым және тыңдалым: Қазақстанда салынған әскери кешендердің салыну себептерін анықтауда мәтінмен жұмыс жасайды. Жазылым: Әскери кешендердің, сынақ алаңдарының зардаптары қандай?.... Диалогтер мен жазу үшін қолданылатын тіркестер: Неге....., Не себепті полигон Қазақ жерінде салынған? Семей полигоны Қазақстанның қай жерінде салынды? Қанша жарылыстар болды? Сынақтардың зардаптарын ата?..... Лексика мен сөз тіркестері: Әскери-өндірістік кешен, ядролық полигон.	
Құндылықтарға баулу	Оқушы бойында өткен тарихқа деген құрмет пен бейбіт өмір мен бейбітшілікке деген сүйіспеншілік қасиеттерді қалыптастыру.	
Пәнаралық байланыстар	Дүниежүзі тарихы. География.	
Ойлау дағдылары	Білу. Түсіну. Қолдану.	
Алдыңғы білім	Соғыстан кейінгі елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы.	
Сабақ барысы		
Жоспар кезеңі	Сабақтың жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы 3 минут	Ұйымдастыру кезеңі. Мен сабақта мынадай, көңіл-күй көтеретін, тренингтерді өткіземін: «Әр елдің амандасу салты». Топқа біріктіру. The hat программасы арқылы топтарға бөлінеді. 1. «Семей» тобы. 2. «Байқоңыр» тобы. 3. «Арал» тобы. 4. «Жер-Ана» тобы. 1-тапсырма. «Минуттық шешім».	Жұптарын тауып, бір-біріне қарама-қарсы тұрады. Әр елдің амандасу салтын жасайды. Қазақтар -қол алысады, Зимбабальықтар – арқасымен амандасады, Македониялықтар – шынтақпен, Австралиялықтар – шапалақ ұрып секіреді. The hat программасы.
2 минут	Оқушылар оқылған тақырыптар бойынша маңызды оқиғаларды анықтайды, уақытты үнемдейді. 1. Ақша реформасы қай жылы енгізілді? 2.Қаракөл елтірісін Дели, Нью-Йорк көрмелерінде көрсеткен қазақ шопаны, «Орақ және балға» алтын медалінің иегері. 3.Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты алғаш мырыш өнімін берген мерзім. 4.1950 жылы салынған теміржол желісін ата! 5.Тері илейтін кәсіпорын салынған қалалар. 6.Түсті металлургия орталығы болған аймақ 7.Маргарин зауыты салынған қала. <i>Не істедік? Не үшін?</i>	№3 слайд
2 минут	ҚБ мақсаты: Оқушыларды жақсы, жарайсың, керемет деп тапсырманы орындауға ынталандыру. Тақырыпқа шығу. Көрнекі құралдарға қарап тақырыпқа шығады. Қазақстандағы әскери-өнеркәсіп кешені. Бейне жазба көру арқылы зерттеу сұрағы мен сабақ мақсатын анықтайды.	http://www.youtube.com/watch?v=V-5qFkuUFWs

Сабақтың ортасы. 3 минут	«Атаулар (терминдер) кестесі. Сабақта кездесетін тірек сөздерді ағылшын және қазақ тілінде анықтайды. Оқулықты басшылыққа ала отырып тірек сөздердің атауын ағылшынша атап өтеді. Демобилизация – армияның сандық құрамын қысқарту немесе әскери қызметін өтегеннен кейін босату; қаруланған күштерді және сонымен қатар, халықаралық шаруашылықтың нақты салаларын әскери жағдайлардан бейбітшілікке аудару. Оккупация – басқа елдің жерін әскери жаулап алу. Әскери-өндірістік кешен – әскери қару-жарақ, әскери өнімдер өндіретін кәсіпорындар. Полигон – әскери жаттығулар, сынаулар өткізілетін орын. Милитаризм – экономиканы әскерилендіру. Тақырыпқа шолу жасау. Топтық жұмыс. «Графикалық органайзер» «QR-КОД» 1-топ «Байқоңыр». Дескриптор. 1. Қазақстанда салынған әскери кешен Байқоңыр ғарыш айлағы туралы әңгімелейді. 2. Байқоңыр ғарыш айлағының аумағын картадан көрсетеді. 3. Байқоңыр ғарыш айлағының кемінде 2 зардабын анықтайды. 4. Байқоңыр ғарыш айлағының кемінде 2 пайдасын анықтайды. 2-топ «Семей», «Дара» диаграмма. Дескриптор: 1. Қазақстанда салынған сынақ алаңы Семей полигоны туралы әңгімелейді. 2. Семей полигонының аумағын картадан көрсетеді. 3. Семей полигонының кемінде 2 зардабын анықтайды. 4. Семей полигонының оң әсерін анықтайды. 3-топ. «Арал», «Менталды карта». Дескриптор: 1. Арал теңізі орналасқан аумағын атап, картадан көрсетеді. 2. Арал теңізінің тартылу себебін түсіндіреді. 3. Арал теңізінің суының тартылуының кемінде 2 зардабын жазады. 4. Арал теңізінің пайдасын анықтайды. 4-топ «Жер-Ана», «Органайзер». Әскери өнім шығарған кәсіпорындар.	Оқулық. Оқулық, флипчарт, маркер және макет. https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fupload.wikimedia.com https://www.google.com/imgres?imgurl=										
15 минут	<table><tr><th>Қала</th><th>Кәсіпорын атауы</th><th>Шығарған өнімі</th><th>Пайдасы</th><th>Зияны</th></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr></table> Дескриптор: 1. Қазақстандағы әскери өнім шығарған кәсіпорындарды атап, картадан көрсетеді. 2. Кәсіпорындарда өндірілген әскери өнімдерді жіктейді. 3. Қазақстандағы әскери өнім шығарған кәсіпорындардың экономикаға тигізген пайдасын жазады. 4. Қазақстандағы әскери өнім шығарған кәсіпорындардың кемінде 2 зиянын жазады. ҚБ:/ Чехиялық жүйе бойынша бағалау. 1 теңге: Тамаша жауап. 5 теңге: Толықтыру керек. 3 теңге: Құнды. Мақсаты: Әр топ келесі топтың жауабына 1,3,5 санымен саралап, баға береді. Жұптық жұмыс “Сөзілгек” ойыны. Дескриптор: 1. Семей полигонындағы жарылыстар жайлы жазады. 2. Семей өңірінің сынақ алаңына айналу себебін талдайды. ҚБ: Бірін-бірі шкала бойынша бағалайды 7-8 дұрыс жауапқа – «1» ұпай. 6-4 дұрыс жауапқа – «2» ұпай. 3-1 дұрыс жауапқа – «5» ұпай. Жеке жұмыс «G MAIL.COM» арқылы тест тапсырмасын орындау.	Қала	Кәсіпорын атауы	Шығарған өнімі	Пайдасы	Зияны						https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fbarbar.kz https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fgdb.rferl.org
Қала	Кәсіпорын атауы	Шығарған өнімі	Пайдасы	Зияны								
5 минут	Кері байланыс. Жұлдызды байланыс. Белсенді топты және белсенді оқушыларды «Қол шапалақтау» арқылы бағалау. Мұғалім сөзі: Әр сабаққа шабыттанып кіріп, қанаттанып шығайық!											
Сабақтың соңы. 3-5 минут.												

Алматы қаласы.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ 1997 ЖЫЛДАН БАСТАП ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Бөлім:	Қазақстан Республикасының дамуы (1997 ж. бүгінгі күнге дейін)			
Сабақтың тақырыбы:	Қазақстанның 1997 жылдан бастап әлеуметтік- экономикалық дамуы. Зерттеу сұрағы: Қазақстан халқының әлеуметтік,экономикалық жағдайы қалай өзгерді?			
Оқу бағдар- ламасына сәйкес оқыту мақсаты:	9.4.2.2 нарықтық экономиканың өндірістік қатынастарға әсерін талдау.			
Сабақтың мақсаты.	Нарықтық экономиканың өндірістік қатынастарға әсерін талдайды, сыртқы сауданың экономикаға әсерін көрсету.			
Құндылықтарға баулу.	Құндылықтар: өзгенің еңбегін құрметтеу, патриотизм, ұлттық сана-сезім, ынтымақтастық.			
Сабақтың барысы				
Сабақ кезеңі.	Мұғалімнің әрекеті	Оқушы әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Ұйымдастыру. Өзін-өзі тексеру. Өткен білімді еске түсіру. 10 мин.	Сәлемдесу, оқушыларды түгендеу. Психологиялық ахуал. Топқа бөлу: Түрлі-түсті стикерлермен 3 топқа бөлінеді. 1-топ: «Жылдар», 2-топ: «Ғасырлар», 3-топ: «Мыңжылдық». Үй тапсырмасын пысықтау мақсатында «Ой қозғау» әдісі. 1.«Қазақстан – 2030» стратегиясының қабылдану себебі? 2.«Қазақстан – 2030» стратегиясының негізгі бағыттары? 3.«Қазақстан – 2030» стратегиясының маңыздылығы? «Зерек көңілге керек дерек» бейнебаяны арқылы оқушыларға тақырыпты және мақсатын ашуға түрткі болу.	Оқушылар өз жауаптарын ұсынады.	ҚБ оқушылар жауабын мұқият тыңдап кері байланыс беріп отырамын. Дескриптор: Қазақстан 2030 стратегиясының қабылдау себебі? – 1 ұпай. Қазақстан 2030 стратегиясының негізгі бағыттары – 1 ұпай. Қазақстан – 2030 стратегиясының маңыздылығы – 1 ұпай.	Презентация. Ақпараттық мәтін.
Жаңа білім 5 мин 25 мин	1-тапсырма. Жеке жұмыс. «Әлеуметтік саланың дамуы» тақырыбында, «ПОПС формуласы». Менің ойымша.....Себебі, мен оны былай түсіндіремін..... Мысалдармен дәлелдей аламын.....Қорытынды. 2-тапсырма. Топтық жұмыс. Зерттеу мен Талдау. 1-топ: Қазақстан Республикасының ХХІ ғасырдағы экономикалық дамудың негізгі бағыттары. 2-топ: Қазақстандағы 2000 жылдардағы өндірістің дамуы мен жетістіктері. 3-топ: Қазақстанның жаһандық экономика жүйесіндегі орны. Пікірталас. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруінің пайдасы қандай?	Оқушылар Қазақстанның әлеуметтік саласының даму сатысын анықтайды. Оқушылар Қазақстан экономикасын мұнай өндіру мен шикізаттан тәуелділіктен арылту мақсатында және оның жоғары индустриялық дамуына талдау жасайды. Оқушылар көтерілген мәселе туралы өз ойларын ашық жеткізеді.	ҚБ оқушылар жауабын мұқият тыңдап кері байланыс беріп отырамын. Дескриптор: Өзіндік пікір білдіреді – 2 ұпай. Дәлел жасай алады – 2 ұпай. Мысал келтіреді – 2 ұпай. Қорытынды – 2 ұпай. Дескриптор: ҚР ХХІ ғасырдағы экономикалық дамудың негізгі бағыттарын анықтау – 2 ұпай. Даму жетістіктерін сипаттау – 2 ұпай. Жаһандық экономика жолдарын талдау – 2 ұпай. Дескриптор: Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруінің орнын анықтайды – 2 ұпай.	Слайд №1 Слайд №2 Слайд №3 Слайд №4

Бекіту 3 мин	Сабақты қорытындылау. Оқушыларға 5 тірек сөз, 5 анықтамасы беріледі. Ауызша оқып жауаптарын табады: «Кластер», «Стандарт», «Компания», «Транзит», «Телекоммуникация», «Дүниежүзілік сауда ұйымы», «Ипотека». Үйге тапсырма: Нарықтық экономиканың өндірістік қатынастарға әсерін талдау.	Сабақтың тақырыбын қорытындылау.	«Ең үздік жауап» Кілт сөздердің анықтамасын табады – 2 ұпай.	Ақпараттық карточка.
Кері байланыс 2 мин	Білімді стикер. Мен..... білдім. Мен.....орындай алдым. Мағанқиын болды. Маған..... көмегі қажет.	Тақырып бойынша не білетінін, не білгісі келетінін, не білгенін жазады.	Оқушылар бағалау критерийлерімен өз деңгейлерін бағалайды.	А4, конспект.

Түркістан облысы, Отырар ауданы.

ҰСТАЗ БЕН ШӘКІРТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНАН

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ПӘНДІК ОЛИМПИАДА ЖҮЛДЕГЕРІ

«Ұстаздан шәкірт озар» демекші Жаңаөзен қаласындағы №5 мектеп-гимназиясының 11-«а» сынып оқушысы Жазира Оңғарбаева республикалық пәндік олимпиададан жүлдегер атанды. «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тез қолға түседі. Шала мейір шала байқайды», – деп Абай атамыз айтқандай Жазира шын көңілмен оқуға, білімге мейірленіп ұмтылды. Жақында оффлайн өткен қалалық және облыстық пәндік олимпиададан 1 орын алып, алтын медальді қанжығасына байлап, республикалық олимпиадаға жолдама алғаннан бастап, бұрынғы оқығандарын толықтырып, алдына мақсат қойып күндіз-түні дайындалды. Республикалық кезеңнен құқық негіздері пәні бойынша іріктеліп, 3-ші орынды иеленді. Маңғыстау облысының намысын қорғаған Жазира ұстазы менің және Жаңаөзен №5 мектеп-гимназия ұжымының, Жаңаөзен қалалық білім бөлімінің, облыстағы барлық жерлестерінің үмітін ақтады.

Жазираның 9-сыныптан бастап құқық пәніне деген қызығушылығы арта түсті. Өмірмен тікелей байланысты бұл пән бойынша оның ізденісі, дәлелдерге толы теориялық білімін арттыра түсті. Осы ізденісі Жазираның толағай табысын арттырды. Атап айтсақ, 10-сыныпта республикалық олимпиаданың Жаңаөзен қалалық мектептері арасында өткен білім додасына қатысып, 1-орын, облыстық пәндік олимпиададан 2 орын алған

болатын. Сол кезден бастап «республикалық олимпиадаға қатысып орын аламын» деп алдына мақсат қойған Жазира дегеніне жетті. Сайыс талабы бойынша эссе жазудың жолын үйреткеннен бастап, берген тапсырманы тиянақты орындады. Кодекстерді жаттап, әрбір жағдаятты кодекстегі баптармен байланыстырып ой елегінен өткізіп жазуға дағдыланды. Жазира салмақты, талапшыл, тиянақты оқушы. Ол 3 жылда бірталай тақырыпты жазып, жылда толықтырып және оқыған сайын ой-өрісін кеңейтті. Облысқа барған кезде өте керемет оқушылардың бар екенін және оларды өзімен салыстыра отырып, өзін-өзі шыңдады. Үнемі ізденіс пен тың ақпаратты сіңірудің нәтижесінде онлайн өткен республикалық олимпиадада жеңіс тұғырына көтерілген Жазира Оңғарбаева қола медальмен марапатталды. Ұстаз мерейін арттырып, одан қалса, мектебінің мақтанышы бола білген Жазирадан күтер үміт көп. Ендеше мерейі үстем болсын деп шәкіртім Жазираға өзінің қалаған мамандығының нағыз майталманы және сүйікті маман иесі болады деп сенемін. Төменде шәкіртімнің республикалық олимпиадада жүлдегер атануына себепкер болған жұмысының ықшамдалған нұсқасын оқырманға ұсынып отырмыз.

Гүлшара БЕСІМБАЕВА,
№5 мектеп-гимназияның тарих және құқық негіздері пәнінің мұғалімі.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ЕСІРТКІ ЖӘНЕ ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫ ТҰТЫНУҒА КӨНДІРУ

«Есірткі, психотроптық заттар, прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдалануына қарсы іс-қимыл шаралары туралы» 1998 жылы 10 шіл-

дедегі ҚР-ның Заңының 1-бабы 4-тармағына сәйкес оған мынадай сипаттама берілген: «*есірткі және психотроптық зат тектестер – құрылымы мен қасиеттері жағынан 1, 2, 3 кестелерге енгізілген заттарға ұқсас, еліртетін, күйзелтетін немесе жалған елес күйіне түсіретін, химиялық құрылымы мен қасиеттері бар, оларды теріс пайдаланған кезде халық денсаулығына зиян келтіретін және осы Заңмен және БҰҰ-ның Халықаралық Конвенцияларында есірткі не психотроптық зат ретінде бекітілген, шығу тегі синтетикалық және табиғи заттар*». Ең алғаш есірткі деген анықтаманы сезгіштікті жоғалтуға алып келетін заттарды сипаттау үшін грек емшісі Гиппократ қолданған.

Қазіргі күні есірткі айналымы барлық елде шектеулі деп айту қиын. 1972 ж Есірткіге қарсы өткізілген жиынның нәтижесінде 186 ел хаттамаға қол қойған. Бұл бүкіл әлем елдерінің 96%-ын құрайды. 1961 жылы Есірткі құралдары туралы бірыңғай Конвенция қабылданды. Еліміз де аталған заңдарға сүйенеді. Қазақстандағы нашакорлардың жартысынан көбі 18, 19 жастағы азаматтар. 2014 ж. статистика бойынша 473

адам, 2015 ж. 400-ге жуық адам есірткі қолдану салдарынан қаза тапты. Бүгінде ҚР-да ресми дерек бойынша, есірткі қолданатындар саны 48000 адамды құрайды. Ал ресми емес деректер бойынша олардың саны 350000-нан асып жығылады. Сондай-ақ есірткіге тәуелділердің 27%-ын 12-16 жас, 42%-ын 17-26 жас аралығы құрайды. ҚР Қылмыстық Кодексінің 299-бабына сай «*Есірткі, психотроптық заттар, сол тектестерді тұтынуға көндіру, ниетін қоздыру, кез келген қасақана әрекет, үгіттеу, насихаттау, ұсыныс жасау, адастыру*» заңмен жазаланады. Бұл үшін төрт мың айлық есептік көрсеткіш айыппұл, не сол мөлшерде түзеу жұмыстары, не бір мың сағатқа дейін қоғамдық жұмыстарға тарту, не төрт жылға дейінгі мерзімде бас бостандығынан айыру, не бас бостандығын шектеу жазалары қарастырылады. Әрі осы баптың 2-тармағына сай қылмыс кәмілетке толмаған адамға қарсы жасалса, жаза жеті жылдан он жылға дейінгі мерзімге қарастырылады.

Қорыта келе, есірткі дегеніміз адамды ессіздік күйіне түсіреді, санасын улап, еліртеді, өзіне тәуелді қылады, жүйке жүйесін бұзады. Бұл – бүкіл қоғамды, халықты алаңдататын қасірет. Нашакор адамның болашағы жоқ. Себебі мұндай жаман жолға түскен кісі өзіне де, қоғамға да пайда келтірмейді. Адамдық бейнесінен айырылады. Ұрпақ саулығы, ұлт амандығы қазіргі таңда онсыз да саны аз қазақ халқы үшін аса маңызды. Еліміздің болашағы жастарымызды осындай қасіретке итермелеу – өте үлкен қылмыс. Оның жазасы да ауыр болмақ.

Жазира ОҢҒАРБАЕВА,
№5 мектеп-гимназияның 11 «а» сынып оқушысы,
Республикалық пәндік олимпиаданың жүлдегері.
Маңғыстау облысы,
Жанаөзен қаласы.

ӨЗ КАФЕДРАҢЫЗДЫ РЕСПУБЛИКАҒА ТАНЫТЫҢЫЗ!

“Қазақ тарихы” журналында «Тарих (не Әдебиет, Тіл) кафедрасы сөз алады» айдарымен ЖОО-дағы Қазақ тілі, Әдебиет не Тарих (Қазақстан тарихы, дүние жүзі тарихы, т.б.) кафедраларының іс-тәжірибесі жарияланады.

Шарт: әр кафедрадан кемінде 5 адам (не оқытушы-профессорлар құрамы) 1 жылға толық жазылып, 1) барлығының түбіртегін, 2) барлық кафедра мүшелерінің бірігіп түскен сапалы фотосын және 3) кафедраның соңғы 2-3 жылдағы жетістіктері туралы **0.5–1**

беттік мәлімет, 4) қанша адам жазылса, сонша оқытушының 2–2.5 (1 жылға жазылса, 4 бет) беттен аспайтын шағын зерттеу не танымдық мақаласын жіберуі тиіс.

Ал жазылушылар саны 12-ден асқан жағдайда журнал мұқабасының ішкі 2-3-беттеріне кафедраның (не факультеттің) тыныс-тіршілігін көрсететін түрлі-түсті 5-6 фотосурет қоса жарияланады.

Редакция алқасы.

Нұржан ИБРАГИМОВ,
№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ НЕКЕЛЕСУ ДӘСТҮРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қытай қазақтары да өздеріне теңдес әрі текті жерден қыз алып, құда болуды абырой деп санайды. Бірақ соңғы кезеңдерде жастардың өз еркіне қарай таңдауына байланысты әркім өз теңдестерімен құда болуы жиі кездесуде. Мұндағы қазақтар да жеті атаға дейін қыз алыспауды қатаң сақтаған. Сонымен бірге емшек сүті араласқан балалар бірге туғандай саналып, оларға өзара некелесуге тыйым салынады.

Қытай қазақтарында «бесік құдалықтан» бас-тап, бой жеткенге дейінгі аралықта құда түсу бар. Қалыңмалдың мөлшерін қыздың әке-шешесі, туыс-туғандары белгілейді. Қазақ дәстүрінде қалыңмалдың жалпыға ортақ тұрақты мөлшері жоқ, ол екі жақтың әл-ауқатына қарай анықталады. Қытай зерттеушісі Су Бихай қазақ арасында қалыңмал мөлшері екі жақтың дәулетіне байланысты дей келіп, ол қазақ арасында 27-ден 77 байталға дейін жететіндігін көрсетеді. Ал, қалың малға шамасы келмейтіндердің мал-жан құрауына ағайын-туғандары және руластары көмектеседі. Кейбір әл-ауқаты төмен отбасылар арасында қалыңмал алыспайтын «қарсы құдалық» салты сақталған. Мұнда өз қызын қарсы жақтың ұлына беріп, оның қызын өз ұлына алып береді.

Бас құраған жастардың некесін мұсылманша қию міндетті шарт болып есептеледі. Кейбір зерттеулерде неке қию көбіне қыздың үйінде өтетіндігі айтылады. Бас қосатын жас жұбайлар үшін мұсылманша неке қидыру негізінен өте қасиетті ұғым әрі ерлі-зайыптылар арасында жауапкершілікті сезіндіретін беріктік шарты. Неке қию ғұрпына келсек, молданың алдына жайылған ақ дастарқанға күміс білезік, күміс сақина және жебе салынған бір тостағандағы тәтті суды қояды. Қазіргі таңда бұл суды «зәмзәм суы» деп атайды. Суға қант не сүтті қосуы олардың жұбайлық өмірінің ақ әрі тәтті болуын тілеумен байланысты [1].

Қалыңдықтың қыз балалық қасиетін таза сақтап, заңды некеге дейін беті ашылмай құтты орнына қонуы қыз баланың өз басынан тыс, туған елі мен ата-анасына үлкен абырой әперіп, болашақ отбасының тату-тәтті, бай-бақытты өмір өткізуіне берік негіз қалайды. «Қызға қырық үйден тыйым, ұлға мың сан жерден сын» деп, үйлену тойы мен «ақ неке түніне» ерекше мән береді. Неке қидыру үйленетін қыз бен жігіттің, яғни бас құрап, өмірлік жар болуды ниет еткен ер мен әйелдің бір-біріне деген жауапкерлік сезімі мен өзара аяушылық, бағыныштылық сезімін оятады. Сондай-ақ ақ некеге адал болу, махаббат – неке ісінің жеңіл-желпі

қарауға болмайтын өте маңызды, адамгершілік пен ар-абыройға саятын қасиетті іс екендігін алғашқы қадамнан ұғындырады. Болашақ отбасының тату-тәтті, береке-бірлікті болуына рухани жақтан, идеялық жақтан негіз қалайды. Көңіл-күйді орнықтырып, екі жасты бір мақсат, бір тілекте болуға құлшындырады. Алайда өкінішке орай қазір жастар бұл құндылықтардан жеріп барады.

Қалың мал бұрын он қара, отыз қара, елу қара, жүз қара, соңы 200 байтал дейтіндер мүлдем қалған, бірақ бәрі ақшаға бағаланады. Қазіргі уақытта қалың малдың шамасы орта есеппен 40-50 мың юань (Бір юань – 51 теңге 2018 ж.). Бұдан басқа *той малына* әркім шамасына қарай бірер бас ұсақ, немесе ірі-қара апарады. Кейбір ауқатты адамдар қызын ұзатқанда машина мінгізіп жіберетіндері де болады. Қызды алуға барғанда тағы 5-10 мың юань алып баратындар болады.

Құдаласудың өзі «қарын құда», «қарсы құда», «бесік құда», «әдеттегі құдалық» деп бірқанша түрлерге бөлініп отырған. Бұдан қалса қазақта «әмеңгерлік» деген жол бар. Қазақтың жалпы неке салты бұл күнде өзгеше мән алғанымен Қытай қазақтарындағы бұрынғы дәстүрлердің көп түрі сақталып келеді.

Қытай қазақтарында қыз бен жігіт өзара сөз байласқаннан кейін оны ата-аналарына немесе аға-жеңгелеріне айтады. Жігіт жағына иелік ететін ауыл ақсақалы немесе сөз білетін жанашыр туыстарының бірнешеуі (кейде жігіт әкесін де ішіне алады) жиналып қыздың үйіне барады. Қызы арқылы мұны алдын ала біліп отырған қыз жақ қыз айттыруға келушілерді ыстық ықыласпен қарсы алады, ақсарбас сойып қонақ етеді. Қыз айттырып келушілер жағы сөз бастап: *«жас өседі, жарлы байиды, ұл ер жетсе керегең кеңиді, қыз бой жетсе ат байларың болады, балаларымыз өзара табысып, сөз байласқан екен, сіздерге құдалыққа келдік»* деген бұйымтайын айтады. Ал қыз жақ: *«бала мен бала мақұл болса бізде не айтар болсын»* деп, разылық сыңаймен аттандырады. Әрі «жауабын артынан айтамыз» деп сөз соңын кейінге қалдырады. Мұның мәнісі – бірі туыс-туғанмен ақылдасу, бірі қыздан істің анық-қанығын сұрап, қайтадан қадағалауға қаратылған [2].

Қыз жақтың разылығын алған жігіт жақ енді оларды «құдалық қонағына» шақырады. Бұл бір жағынан «құданың от жаққан жерін көру», бір жағынан «құда болып, құйрық-бауыр жесіп» келісімге келу мазмұнында жүреді. Жігіт жақтың өтініші бойынша құдалық қонағына кем дегенде 5-6 адам, көп болғанда 15-20 адам барады. Жігіт жақ

қыз жақты ақсарбас сойып, үлкен дайындықпен қарсы алады. Күні-түнімен аяғынан тік тұрып күтеді. Бұл бір жағынан шағын той сияқты өтеді, ән шырқалып, би биленеді. Құда-құдағилар, құдаша-құда балалар өлеңмен айтысып қонағасын одан ары қыздырады, көп жағдайда бұл күні қыз жағы жігіт жағына қонып аттанады. Бір қызығы қарсы алған құдалар жағы келген қонақтарды ұйықтатпай, таң атқанша күтуге тырысады, таңертең ұйықтамаған қалпы аттанып жататын жайттар көп кездеседі. Қонақтар аттанар алдында құдаларға алдын-ала дайындалған сый-сияпат ұсынады, бұл негізінде бұрынғы дәстүріміздегі «қалың малдың» өтеуі ретінде жүреді, бас құда (қыздың әкесіне ат немесе атаннан тартып, аяғына құнан-тай делініп, малдан жетек жетектетіледі. Шынжаң қазақтарында 30 жетекке дейін жетектететіндер бар, жетектен қалса мотоцикл, теледидар, магнитофон, кілем секілді әр алуан дүниелер ұсынылады, қыздың үйіне арнап арнайы ақша және «ақтық» салады. «Ақтық» өлгендер парызы есептеледі.

Қазақтардың *«бай мен байдың арасына жорға жүреді, кедей мен кедей арасына дорба жүреді»* деуі осындайда айтылса керек. Себебі әлгіндей «құдалық қонағында» қанша нәрсе беруді жігіт жақтың ауқаты шешеді, кейде қыз жақтың қатаң талабынан кедей жігіттің үй-іші келін аламыз деп қарызға белшесінен бататын жағдайлар кездеседі [3].

«Құдалық қонағынан» кейінгі өтелетін салттың бірі «үкі тағу» немесе «сырға салу» деп аталады. Бұл жігіттің шешесі немесе жеңгелерінің қыздың ауылына алғашқы сапары есептеледі. Мұндайда жайдан-жай бара алмайды. Ат немесе құнан жетектеп, қызға арнап алтын сырға алып барады. Мұның мәнісі бір жағынан «қыз бұдан кейін біздікі, оған бөгде ешкім тиіспесін» деп жігіт анасының қыздың бас киіміне үкі қадап, құлағына сырға салу ырымына қаратылған.

Үкі тағып, сырға салынғаннан кейін екі жақ тойдың қамына кіріседі. Мұнда көбінесе қыз жақтың тойға соятын малы мен басқа да шығындарын жігіт жақ дайындайды.

Той дайындығы біткен соң алдымен қыз жағы «қыз ұзату тойын» жасайды. Жігіт жақ өздері дайындаған отау жүгін машинаға тиіп, той жасаудан бір күн бұрын немесе той жасалып жатқан кезде бір топ болып тойға келеді. Күйеу бала қызды алып қайтуға осы көппен бірге келеді. Қыз ауылындағы келіншектер жүктің алдына шығып арқан кереді. Онан соң жүк шешеді. Мұның бәрі де кәдемен атқарылады.

Қыз жақтың тойы аяқталған соң, енді тойға келуші жігіт жақ (көбінесе жеңгелері) келінді алып қайту қамына кіріседі де қыздың басына жаулық салады. Қыз босағамен, ата-анасымен, аға-бауыр, әпеке-сіңлісімен қоштасып «сыңсыма» және «көріс» айтады. Көрісіп болған соң қыздың жеңгелері мен жезделері қызды қолтығынан сүйеп аттандырады. Өз босағасынан сыртқа шығып бара жатқан қыз артына қайырылып қарамауы керек. Ол жаман ырым есептеледі. «Келін келеді» деген күні немесе соның ертеңі жігіт жақ тойды бастайды. Жас келін той басталар кезге үлгіріп келуі керек. Келін босаға аттар алдында «беташар» айтылады.

Той басқарушы, пысық жігіт беташар жырымен келіннің бетін ашады. Жігіт шешесі алдынан шығып, бетінен сүйеді, «бақытты болсын» айтады. Келінге шашу шашады. Кейбір жерлерде босаға аттаған келін алдымен ошаққа май құяды.

«Беташардың» айтылуы тойдың басталуы есептеледі, қызды ұзатушы топ ішінде қыз шешесі де болады. Қызды ұзата келгендер де құр қол келмейді, жігіт жақ құдаларға арнап «киіт» аталатын сый-сияпат ала келеді, қызымызға деп мінер ат, сауын сиыр сыйлайтын салт та бар. Ауылды жерлерде той үлкен салтанатпен өтеді. Шамасы келгендер ат шаптырып, бәйгеден келген жүйріктерге жүлде таратады. Балуан күрестіріп, қыз қуар, теңге ілу, көкпар тарту ойындарын жасайды [4].

Той аяқталғанның ертесіндегі таңғы шайды жаңа келін құяды. Екі жақтың үлкендері ақ батасын арнайды, қызды әкеліп тастаушы шешесіне сүт ақысы деп бір ат немесе сиыр жетелетеді. Екі жақ «күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» деп, берекемен тарқасады.

Әр жердің салт-дәстүрлеріне сай жоғарыдағы некелесу салтының өзге де үлгілері кездеседі. Күн сайын жаңаланып жатқан мәдени өмірімізге сай екі жақ бірігіп тек кафе, ресторандарда ортақ той өткізу жағдайы да көбейіп келеді. Ескерте кетерлік бір жәйт, аталған кемістіктер мен келеңсіздіктер жалпылық деген ұғымды бермейді. Бұл жәй ғана әсер етіп қалмастан ата-бабаларымыздан жалғанған аппақ арымызды кірлетіп, салт-дәстүрімізге салқындық әкелетін жұғымтал індет болып саналады.

Қорыта келе қытай елінде тұрып жатқан қандастарымыз байырғы көшпенді мәдениеттің күні бүгінге дейін сақталып келген соңғы жұрнағы еді. Онда көшпенді өмір ғана емес, көне салт-дәстүрлердің, ырым-тыйымдардың көбі дерлік бүгінгі таңға дейін сақталған. Қытайдағы қазақтардың өнері де, өмірі де, өрнегі де өзгеше. Ата-бабаларымыз «әр елдің салты басқа...» дейді емес пе.

Қаймағы қалың, мәйегі мол өнеріміз бен мәдениетімізді жан-жақтылы зерттеп, тұтас ұлттың тұғырына айналдыра білсек, жаһандану желі үдей түскен қазіргі заманда ұрпағымыздың ата жолынан ауытқуының алдын аламыз. Тарихымызды толықтай, нақтылай түсеміз. Тарихы мен мәдениеті анық ұлт болып қалыптаса білсек, жаһандануға жұтылып кетпейміз. Рухани қазынамызды сақтап қаламыз. Рухани қазына – ұлттың күре тамыры. Қазақтың тарихы, яғни, ұлттық өнеріміз бен мәдениетіміздің тарихы – келешек ұрпағымыздың бағдаршамы.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ универ., 2011. 406-б.
2. Ілия Жақанов. Шынжаңнан ескен сырлы әуез. «Жұлдыз» журналы. Алматы-1993. №9 саны, 79-бет.
3. Мәлік Шипанұлы. Іле тарихи материалдары 27. «Іле газеті» баспасы. Құлжа. 2010 жыл. 81-бет.
4. Жәди Шәкенұлы. Қытайдағы қазақтар. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспасы. Алматы -2007 жыл. 17-бет.

Алматы қаласы.

ӨМІРІ АҢЫЗ – «ШЫҢҒЫСТАУДЫҢ БАЯНЫ»

Шыңғыстау топырағынан ерлігі мақтан, өмірі аңыз, ісі өнеге, айтулы танымал тұлғалардың шыққанын ешкім жоққа шығара алмайды. «Есімі ел жүрегінде сақталған ер ғана бақытты» деген Бауыржан Момышұлының ұлағатты нақыл сөздері бар. Сондай тұлғалардың бірі – Баян Байғожина.

Киелі Арқат ауылынан шыққан мерген батыр қыз. Кезінде батыр Баян қыздың ерліктері туралы мақалалар жарық көрген. Кейін Шыңғыстаудың батыр Баяны туралы мәліметтер іздестіргенде табылмай, қалып қойған. Батыр Баянның мергендігі мен ерлігі жөнінде көбіне соғыс майдангерлері көп білген. Соның ішінде менің әкем де (соғыс ардагері) қынжыла айтушы еді. «Баян туралы көп жазылған. Табыңдар, дұрыс іздемейсіңдер. Бір күні шындық тарихы қалқып шығады», – дейтін еді. Мұрағатта апталап, айлап отырып, іздеу жұмысы өз нәтижесін берді.

Мақаланы оқи отырып, Баянның өмір жолдарымен танысып, таңданумен болдым. Арқат ауылынан шыққан бар-жоғы 18 жастағы өрімдей жас қыздың қаладағы оқуы тоқтап, жабылған кезде, туған ауылына қайтып, өз еркімен соғысқа баруға арыз жазып, Отанды қорғау үшін қан майданға аттануы, оқып отырған жанның қайсысын болсын, селт еткізбей қоймайды. Ерлікке қадам жолдары

осыдан басталған сияқты. Өмірімен танысып, оқи отырып, батыр қыз Баянға деген құрметіміз үдей түседі. Артында анасы қалып, көп жылдар сағынышпен тосқан екен. Қызы Баян оқыған мектепті көңіліне медеу тұтқан.

Барлық пенделер сияқты батыр Баянның да армандары болған...

Жерлесіміз ақын Қабыш Молдақашевтың Баян туралы «Шыңғыстаудың Баяны» дастанынан оқи аласыздар. «Ешкім де іштей батыр болып тумайды. Батырлық та мінез секілді өскен орта, көрген тәрбиеге байланысты қалыптасады», – деп айтқан қаһарман батыр Бауыржан Момышұлы. Қанша жылдар өтсе де, дүмпуі дүниені дүр сілкіндірген Ұлы Отан соғысының қасіреті баршамыздың жүрегімізде, соғыс жаңғырығының ізі ешқашан ұмытылмайды. Бүгінгі заманда тәуелсіз еліміздің рухын көтеріп, өшпес ерлік жасаған аяулы жандарға бас иеміз.

Мерген қыз Баян өз елінде емес, одақтас елімізде емес, жауларымыздың нақ төріндегі қалада елімізді қорғауда жанын қиды. Ұлы жеңіске бар-жоғы 12 күн қалғанда, 22 жастағы батыр қыз қаза тапты. Мәңгілік мекені де сол жерден бұйырыпты. Әлі күнге дейін батыр Баянның өмірде бар болғанына күмәнмен қарайтын адамдар да баршылық. Сондықтан архивтерден Баян Байғожина туралы мағлұматтар іздестіріп, тауып, оқырман назарына ұсынып отырмын.

Баянның анасын көзімен көрген, куәгер ақын Қабыш Молдақашевтың Баян туралы дастанының үзіндісінен, батыр Баянның өмірімен таныса аласыздар. «Ешкім де, ешқашан да ұмыт қалмайды» деген дәстүрлі қағиданы өміршеңдігіне ден қоя отырып, оқырмандар назарына «Правданың» әскери тілшісі П.Кузнецовтың мақаласын ұсынуды жөн көрдім.

«Шыңғыстаудың Баяны

Төгілген ұзын шашын айқастыра орап, солдат бөркін баса киген қарақат көзді Баянның жүзі Қазақстанның күн сәулетті кең жайлауынан жаңа ғана келгендей қошқыл тартқан.

Біз онымен Гинденбургте, Виллиштрасседе, қашуға үлгермеген неміс бюргерінің салтанатты кең үйінде кездестік.

Мерген қыздар орналасқан бөлме лық толған ертүрлі жиһаз.

Тас ошақта маздап от жанып тұр.

Спирт шамның үстінде бұрқырап қайнаған сырлы шәйнек. Шын бейілімен әңгімелесе

отырып, Н. атқыштар полкінің ефрейторы Баян Байғожинаның өмір тарихын білдім...

Қазақ қызы Совет Одағының Батыры Мәншүк Мәметованың ерлік даңқы Қазақстанның кең даласына таралғанда, бұл хабарды Ертістің арғы жағындағы Шыңғыстау ауылдары да есітті.

Мәншүктің батырлығы үйден-үйге таралып, әндер, аңыздар шығарылды. Сол күндерде жас жігіттер туысқан қарындас Мәншүктің кегін алу үшін майданға аттанды. Жігіттер ғана емес, қыздар да батыр Мәншүктің жауға ойран салған майданына баруға асықты.

Баянның әкесі Байғожа қызының тілегіне қарсы болмады. Ол тек басын шайқап:

– Мәншүк сенен әлдірек болған болар. Жауынгердің жолы қиын. Қызым, сен төзе алар ма екенсің? Әуелі ойлап қара, содан кейін бәліңді бу,– деді.

Бірақ, Баян бұған дейін-ақ тәуекелге бел байлаған еді. Тез буынып, түйініп, Қазақстанда құрылған бөлімдердің бірімен майданға аттанды.

– Алғашқы кезде жолым болмады,– дейді ол. – Көздеген жерімізге жетпей-ақ, эшелонымызға неміс самолеттері тап берді. Олар вагондарымызға пулеметтерден оқ жаудырды. Осы оқтардың бірі келіп, мені тапқаны ғой!

Жараланған Баян госпитальда қала берді.

Дәрігерлер оны қамқорлықпен күтті. Белоруссияның кішкене селосының адамдары оған гүлдер, сыйлықтар әкеліп тұрды.

– Көп ұзамай-ақ сауықтым, бірақ өз дивизияма қосыла алмадым. Мені жол батальонына жіберді.

Әлдеқайда Батыс Двинаның жағасында, ызыңдаған желді қараңғы түндерде, қолаң шашты Баянның көпірді күзетіп тұрғанын Шыңғыстауда ешкім білмеген еді.

– Бір күні сайдың ішімен, сабан тиеген шананы сүйреп бара жатқан екі шаруаны көрдім. Әдетте, бұл саймен ешкім жүрмейтін. Дереву бақылай бастадым. Әлгі екі адам көпір астында біраз кідірді, одан әрі өткенде бұлардың шанасындағы сабан жоқ болды. Мен бұл адамдарды тоқтатпақ болып, дауыстап едім, олар жүрістерін пысыта қойды. Винтовкадан оқ атуға тура келді. Біреуін атып жатып, екіншісін ұстап алдым. Бұл «шаруалар» неміс диверсанттары, ал сабанның астындағы қиратқыш зат болып шықты.

Байыпты, ержүрек қыз алғаш рет «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталды.

Үш дос: Баян Байғожина, Вера Короткова, Ксения Божко, жол батальонының үш солдаты, совет елінің қарапайым үш қызы, көпір маңындағы қар басқан блиндажда тұрды.

Ал, майдан барған сайын алыстай берді.

Қыздар ұрыс майданына жақын болғысы келді, мерген немесе пулеметші болуды арман етті, қазіргі жайын үйлеріне жазуға да ұялды.

– Біз майдан мен елдің аралығында болдық, соғысты тым болмаса, көзімізбен де көрмедік. Ал, үйдегілер бізді жауды мұқатып жүр деп ойлаған шығар-ау...– дейді маңдайына түскен

сүмбіл шашты серпіп тастаған көкшіл көзді Ксения.

Ақыры қыздар дегеніне жетті. Командование олардың өтінішін қабылдады. Үшеуі де ұрыс майданына кетті.

Жол батальонындағы қызмет босқа өткен жоқ. Баян мергендікті жақсы үйренді, мергендер штабында жүріп даңқы шықты. Тосқауылда шеберлікпен тасаланып, дала мергеніндей жауды төзімділікпен тори білді, айналаның әрбір сыбдырын естіп отырды. Оның атқаны мүлт кетпеді.

Баянның даңқы көп ұзамай бүкіл дивизияға тарады. Ол тосқауылдарда тұрып, тоғыз немісті өлтірді. Ұрыс майданындағы ерлігі үшін екі рет «Даңқ орденімен» марапатталды.

Шыңғыстаудың Баяны арпалысқан ұрыстарда Белоруссияның, Литваның, Польшаның кең даласынан өтті. Сағынып күткен күн туды. Қызыл Армия жауынгерлері фашист айуанның үңгіріне басып кірді. Жауынгер жолдастарымен бірге Баян қарғыс атқан неміс жерінде келе жатты.

Гинденбургтің іргесіндегі қыстақтарда өте-мөте қатты ұрыс болды. Гитлершілдер үйдің шатыры астынан, подвалдардан оқ жаудырды, күтпеген жерлерде тасадан тап берді.

Баян мен оның досы Иван Вараксин үлкен үйдің кірпіш қабырғасын тасалап, жапсарлас үйлерге бекінген немістерді жайратып тұрды.

Снарядтың жарықшағы Баянның бетіне тиді. Командир оған дәрігерлік батальонға баруға бұйырды, бірақ Баян жарасын өзі байлады да, өртенген поселкенің көшелеріндегі шабуылшы солдаттардың ең алдыңғы сапына қосылды.

– Бұл қалада он бес немісті өлтірдім. «Отан соғысы» орденін осы қалада алдым!

Мұны айтқанда Баянның өткір қарақат көздері нұр жайнап қоя берді.

Біз өткен жылдан қалған шырмауықты қар басқан террасада қоштастық.

Қақпа жабылғанда:

– Берлинде көріскенге дейін сау болыңыз – деген Баянның жылы лебізі, нәзік дауысы естілді.

Тез арада Берлинде жеңіспен көріскенге дейін қош бол, Баян бауырым!»

П. Кузнецов,

«Правданың» әскери тілшісі.

Германия, Гинденбург.

Сөз соңында оқырманға жерлесіміз ақын Қабыш Молдақашевтың Баян туралы «Шыңғыстаудың Баяны» дастаны бар екенін, онда мерген қыздың бейнесі сан қырынан сомдалғанын тағы да еске салып, шығарманы толық оқып шығуға кеңес береміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Молдақашев Қ. Шыңғыстаудың Баяны//Социалистік Қазақстан. -1965. -30 сәуір.
2. Кузнецов П. Шыңғыстаудың Баяны////Социалистік Қазақстан. -1945. -23 наурыз.

Семей қаласы.

Шара ТАҢМАМБЕТОВА,
Әсем ҚАЗЫБІЕВА (Кажбиева),
№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімдері

МЕН – ҚАЗАҚСТАН ПАТРИОТЫМЫН

Өткізілу әдісі: Конференция.

Көрнекілік: Интерактивті тақта, нақыл сөздер, жалаушалар, суреттер.

Мақсаты: Оқушыларды Отанды, елі мен жерін, өз ұлтын ерекше сүйуге, сол арқылы өзге ұлтты құрметтеуге үйрете отырып, қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру, әр ұлттар мен ұлыстар мәдениетін танып білуге, құрметтеуге және өз елінің тарихын білуге тәрбиелеу. Сонымен қатар оқушылардың таным белсенділіктерін, қызығушылықтарын дамыту арқылы эстетикалық, адамгершілік тәрбие беру, өз ой-пікірін дәлелдей алатын қайсар оқушы қалыптастыру.

Кіріспе сөз: «Патриот – Отанның мерейін үстем ету, өз халқына деген сүйіспеншілігі жолында қолда барын, өмірін аямайтын адам», – деп Мырза Фатали Ахундов айтқандай патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, ең алдымен рухани байлыққа тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін – иманды, ізгі адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет. «Бұлбұл гүлзарын сүйеді, Адал адам Отанын сүйеді» деп атам қазақ айтқандай мен – патриотпын! Мен елімді, жерімді, ұлтымды сүйемін! Мен отанымды, отбасымды сүйемін! Мен тілімді, дінімді, ділімді сүйемін!

Досым: – Патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, әрбір азаматтың мемлекет алдындағы борышын жанқиярлықпен орындау; отаншылдық патриотизм – бұл елдікті, мемлекеттілікті саналы түрде сезіну. Мәселен, кез келген адамның өзі туып-өскен жеріне бауыр басуы, ана тілін толық меңгеріп, оған құрметпен қарауы, өз Отанының мүддесін ойлау, туған жеріне деген адалдық, өз елінің саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени саладағы жетістіктерін мақтан ету, өз Отанының бостандығы мен Тәуелсіздігін қорғау, ата-бабаларың мен Отаныңның тарихына құрметпен қарау, сондай-ақ, өзіңнің табан ақы, маңдай теріңді туған еліңнің гүлденуіне арнау – бұлар да қазақстандық патриотизм деген ұғымның ішіне сияды. Әскери-патриоттық тәрбие – жас өренді Отанды қорғауға ұдайы әзір болуға моральдық және дене бітімі жағынан даярлау. Елбасының Қазақстан халқына Жолдауында «Өз бойымызда және бабаларымыздың

бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады», – деген сөзінің өзі «Балам деген жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан болсын» деген Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен дәлме-дәл келгендей.

1-жүргізуші Мәди: – Қазақстандық патриотизмнің негізі – ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз-ертегілер, жырлар, кешегі кеңестік ортақ дәуір, Ұлы Отан соғысындағы түрлі ұлт өкілдері мен қазақстандық батырлардың ерліктері туралы тарихи деректер болып табылады. Оған 1. Ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз-ертегілер, жырлар сыр шертеді (сұрақ-жауап). 2. Негізгі ұғымдармен жұмыс 3. Ұлы Отан соғысындағы түрлі ұлт өкілдері мен қазақстандық батырлардың ерліктері.

2-жүргізуші Кәмила: – Ежелгі ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, аңыз-ертегілер, жырлар сыр шертеді (сұрақ-жауап) 1. «Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген» өлеңінің авторы кім? (Жұбан Молдағалиев). Міне, керемет, бұл өлеңнің тарихы, мағынасы өте терең, қазақтың қазақ екенін білдіреді. Олай болса келген қонақтарға осы өлеңнен бірер шумақ айтып жіберсеңіз. 2. Қазақтың ұлттық ойындарын ата! (Ханталапай, қыз қуу, бөйге, күрес, көкпар, тоғызқұмалақ, асық) 3. Қазағымыздың әйгілі үш данасын кім біледі? (Абай, Шоқан, Ыбырай) 4. Қасиетті киіз үйдің құрылысы (шаңырақ, уық, кереге, түндік, туырлық, т.б.) 5. Қазақтың ұлттық аспаптарын ата! (Домбыра, қобыз, сазсырнай, дауылпаз, жетіген).

Ия дұрыс достар, соның ішіндегі домбыра – сан ғасырлардан бері қазақтың сырын сақтаған, қазақ даласында кеңінен танымал аспап. Ол – қазақтар өмірінде маңызды орын алатын, өзіндік музыкалық сипаты бар аспап. 6. Қазақтың үш биін ата (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би). 7. Мақал, мәтел халықтың барлық өмір тәжірибелерін үлгілі, қысқа түрде айтады. Туған жер, отан, еңбек туралы қандай мақал-мәтелдер білесіздер? («Еңбек түбі – мереке», «Ер қанаты – ат», «Еңбегі аздың – өнбегі аз», «Туған жердің тауы ыстық», «Ер жігіт елі үшін туады, елі үшін өледі», «Елін сүйген ер болар», т.б.). 8. Қазақ халқының салт-дәстүрлерін атаңыз (беташар, жар-жар, түйемұрындық (ғұрып), өңір салу (дәстүр), шаңырақ көтеру (салт), қыз ұзату (салт, той), тұсау кесу, бесікке салу, тілашар,

асату, қазан шегелеу, т.б.).

Әлижан: – Б.Момышұлы: «Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті», «Отанға деген сүйіспеншілік оның әрбір азаматының жүрегінен туындауы керек» деп жеткізсе, Ұлы Отан соғысының шегіне жете беріп, қаһармандықпен қаза тапқан Баубек Бұлқышев: «Адал адам Отанын сүйеді. Адал, ақ жүрекке Отан анасындай. Отанның дегенін істеу – қуаныш, мақтаныш. Отанға деген махабатты бізде өлшеуге болмайды», деп жүректің пәктілігі ғана Отанды анасындай қастерлеуге тәрбиелейтінін айтады.

1.Жүргізуші Мәди:

Аспаны ашық еліміздің,
Көркі сұлу жеріміздің,
Біз – бақытты баламыз!
Ақпыз, қара, сарымыз,
Ағайынбыз бәріміз!

2-жүргізуші Кәмила: – Біз – Қазақстанның патриотымыз! Отан деген не, кім қалай түсінеді?

Әсем:

Көп аузынан түспейтін,
Отан деген немене?
Оның тұлға түс кейпін,
Достым, білгің келе ме?

Аяна:

Отан дейміз от жаққан жерімізді,
Отан дейміз өсірген елімізді.
Отан дейміз туған жер, атамекен –
Биік тау, орман, тоғай көлімізді.

Айгерім:

Отан дейміз кең-байтақ астананы,
Жасыл жайлау, жаңа жол, жас қаланы.
Отанның шеті де жоқ, шегі де жоқ,
Ол бірақ өз үйіңнен басталады.

Аружан:

Отан – тарих, Отан – тіл,
Жасаған елің, өз халқың.
Отан – өлең, Отан – жыр,
Көтерген көкке ел даңқын.

Әли:

Отан – сенің ата-анаң,
Отан – досың, бауырың,
Отан – өлкең, астанаң,
Отан – аудан, ауылың.

Ислам:

Отан – осы достарым.
Көңілге мұны түйе біл.
«Отан» деп өс жас қауым,
Оны ардақтап сүйе біл!

Аяжан:

Ел болдық ерік алдық астаналы
Енді кімнен қазағым жасқанады?
Тәуелсіз мемлекеттің шежіресі
Азаттықтың атымен басталады.

1.Жүргізуші Мәди: – Біздің Отанымыз – Қазақстан Республикасы. Сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз жерін жаудан қорғап, бүгінгі ұрпақ,

бізге жеткізді. Қазақстан жер көлемі бойынша әлемде 9-орында тұр. Қазақстанда үлкен қалалар көп. Олар: Алматы, Астана, Қарағанды, Шымкент, Көкшетау, Қостанай, Ақтау, Павлодар, Ақтөбе, Тараз, Қызылорда, Өскемен, Семей, Талдықорған. Бұлар – әдемі қалалар. Астана – Отанымыздың бас қаласы, астанасы. Ол Есіл өзенінің жағасында орналасқан. Астана қаласын қазір бүкіл ел біледі.

2.Жүргізуші Кәмила: – Сондай-ақ мемлекетіміздің өз Ата заңы бар. 1993 жылы 28 қаңтарда ҚР тұңғыш Конституциясы қабылданды. 1995 жылы 30 тамызда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды. Адамның өмірін, денсаулығын, тыныштығын мемлекетіміздің Ата заңы қорғайды. 1992 жылы ҚР мемлекеттік рәміздері қабылданды. Олар: Ту, Елтаңба, Гимн. Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туы ортасында шұғылалы күн, оның астында қалықтап ұшқан қыран бейнеленген тік бұрышты көгілдір түсті мата. Алтын күн, қыран және ою-өрнек біздің халқымыздың ашық келешегі мен берекесі, тыныштық пен байлықтың белгісі.

Еркежан:

Көк аспандай көкпеңбек,
Қазақстан жалауы.
Көк емес ол тектен-тек,
Елдің ашық қабағы.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік Елтаңбасында көгілдір түс аясында шаңырақ бейнеленген. Шаңырақты айнала күн сәулесіндей тарап, уықтар шаншылған. Бес жұлдыз, қанатты тұлпар бейнеленген. Бидай сабақтары тоқшылық, молшылықты білдіреді.

Аружан:

Елтаңбасы елімнің,
Неткен әйбәт, әдемі.
Тұнығындай көңілдің
Ортада аспан әлемі.

2.Жүргізуші Камила: – Кез келген мемлекеттік рәміздердің ең маңыздысы – Гимн. Гимн – мемлекеттік ән. Ол халықты әйгілі етеді. Оның сөздерінде халықтың мыңдаған жылғы тарихы, бүгінгі өмірі мен келешек арманы айтылған.

Елена:

Оттай жанып жанарың
Одан қуат аламын.
Әнұран ол – тынысы
Кең жазира даламның.
Ән «Көк тудың желбірегені».

Қорытынды: Белгілі ақын атамыз Ж.Молдағалиевтің:

Өткеніңді еске алсаң,
Өскеніңнің белгісі.
Өткеніңді ұмытсаң,
Өшкеніңнің белгісі, – деген бүкіл қазақ ұлтының өміріне азық болатын аталы сөзі отаныңды сүю өткеніңді білумен қатар жарқын болашаққа ұмтылып, еліңді көркейтіп, елге қызмет жасау керектігі екенін бүгінгі іс-шара барысында тағы да бір нақтыладық деп

есептейміз. Сондықтан, халқымыздың бүгінгі уақытқа дейінгі жеткен жетістіктері өздеріңе аманат. Сондай-ақ, еліміздің егемендігін танытатын ресми ерекшелік белгілері: Ана тіліміз, Елтаңбамыз, Туымыз, Ата заңымыз, Әнұранымызды бойыңдағы бойтұмарыңдай сақтап қана қоймай, қашан да еліміздің, жеріміздің еркіндігін сақтар мықты ұрпақ, мықты азамат болатындарыңа сенімім мол. Отан – әр адамның жүрегіне жылы тиер қасиетті сөз. Отан – сенің

туған елің, туған жерің, дос-жарандарың, туған туысқаның. Отан – өзіңнің тұратын, өмір сүретін, қызмет ететін жерің. Отан адам үшін біреу ғана. Отанды анаға теңейді. Себебі, Отан сендерді анадай қорғайды, көмектеседі, күш береді. Біз Отанымызды, елімізді сүйеміз. Патриот – Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін, қабілетін аямайтын адам.

Алматы қаласы.

Ұнасхан ХАВСАМЕТ,
№104 жалпы білім беретін мектептің тарих пәні мұғалімі

АХИКАРДЫҢ ҰЛЫНА АЙТҚАН ҰЛАҒАТТЫ СӨЗДЕРІ

Сұлтан Жекеев деген ағамыздың аударған, Ахикардың ұлына айтқан ұлағатты сөздері деген әңгімені ұзақ уақыт бойы сақтап келем. Ұлыма осы бір ұлағатты сөздерді жиі оқып беремін.

Қазіргі жахандану дәуірінде өсіп келе жатқан ұрпақ тәрбиесіне берер өнегесі зор. «Ақылды Ахикар туралы баян» атты шығарманың отаны біздің дәуірімізге дейінгі 7-ғасырдағы Ассирия болып есептеледі. Ахикардың ұлына айтқан сол дәуірдегі ақылдары біздің дәуіріміз бен біздің заманымызда да құнды. Нанбасаңыз оқып көріңіз.

Ұлым өзіңнен үлкен кісіні көргенде,
құрмет қып орныңнан түрегел.

Ұлым ақылдыға ілессең адаспайсың,
Ақымаққа ілесіп ақыл қоспайсың.

Ұлым басқалар сені солай деп санамаса,
«Мен ақылдымын» деп айтушы болма.

Жақсылық жақсылықпен, жамандық жамандықпен қайтарылады.

Біреуге ор қазған оған өзі құлайды.

Ұлым өзіңді қарғауға әкең мен шешенді мәжбүр етпе, өйтсең, өз балаларыңның қызығына қуана алмайсың.

Ұлым, егер былапыт сөз естуіңе тура келсе,
Оны жеті құлаш жердің астына көміп таста.

Ұлым, жазғыру сөзіңді өз жүрегіңде сақта, өзіңе жақсы.

Егер ол сөз шығып кетсе, досыңнан айырыласың.

Ұлым, жүрегіңде қорытылмаған сөз аузыңнан сыртқа шықпай-ақ қойсын. Өйткені әңгіме үстінде

сүрінгеннен ой үстінде сүрінгенің жақсы.

Ұлым, ел басқарушылардың бағын аралама,
Әлемге әйгілілердің қызына жақындама.

Ұлым, адамдар өзді-өзі таласып жатқан жерге жолама!

Өйткені талас көп жағдайда кісі өліміне себеп болады.

Ұлым, Құдай қадамын сәтті қылған адамды
Сен де сыйла.

Ұлым, адамның көзі қайнар сияқты,
Екеуі де топырақ жауып қалмайынша тойынбайды.

Ұлым, егер сен: «қайтсем ақылды болам?» деп жүрегіңмен қиналсаң, мынаны біл: аузыңнан жалған сөз шықпайтын болсын, қолыңды ұрлықтан тый, сонда ақыл кіреді.

Ұлым, молшылыққа дағдыланып, артынан аштықтың дәмін татқан адам қайыр-садақа бермейді. Сондай-ақ кедейлікте күн кешіп, соңынан молшылыққа кенелген кісі де қайыр-садақа бермейді.

Ұлым, тәтті тілмен сөйле, аузыңнан шыққан сөзің жылы болсын. Ит құйрығын бұлғаңдатса, тамақ жейтінін, абалап үрсе, таяқ жейтінін есінде сақта.

Ұлым, алыстағы бауырыңнан қасыңдағы досың жақсы. Ажарлы болғаныңнан, жақсы атыңның шыққаны артық. Өйткені жақсы атың мәңгіге қалады, ал ажарың таяды, жоғалады.

ӨМІРДІ ТОЛҒАҒАН ҚАЛАМҒЕР

Жуырда Сақтаған Бәйішев атындағы әмбебап ғылыми кітапханада белгілі жазушы, **Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі** Құрал Тоқмырзиннің туғанына 85 жыл толуына орай «Өмірді толғаған қаламгер» атты әдеби кеш өткізілді.

интеллектуалдылығын шығармаларында айқындап берген нағыз өз уақытының бел баласы»,—деп ҚР Педагогикалық Ғылымдар академиясының академигі Нұрлыбек Қалауов айтып өтті. Жазушының ұлы Ерген Тоқмырзақұлы әке бейнесін еске ала отырып, балалық

шағымен ой бөліссе, алдағы уақытта қолжазбаларды жинақтап, кітап шығару жоспарында екенін айтып өтті.

Құрал Тоқмырзиннің «Әулие Әжібай бабаның тілегі» еңбегін облыстық Халық Шығармашылық үйінің қызметкері Айкенже Жақсыбайқызы мәнерлеп оқыды. «Ата баба рухын асқақтатқан» атты кітап көрмесіне библиографиялық шолуын – Сақтаған Бәйішев атындағы облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының өлкетану бөлімінің кітапханашысы Ұлмекен Қалдыбайқызы таныстырып өтті. Сақтаған Бәйішев атындағы облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының ди-

Тура қайнаған еңбектен әдеби ортаға қабілетін көрсете отырып асықпай келген Құрал Тоқмырзин бүгінде оннан астам прозалық кітаптары баспадан шыққан, оқырманға танылған жазушылардың қатарында.

Әдеби кеш барысында Қазақстанның құрметті журналисі Аманқос Орынғалиұлы: «Құрал Тоқмырзин ел ішінде жүрген талант. Алғашқы өлеңдері аудандық газетте жарияланды. Өмір жолында қиын қыстау заманда өз тағдырын өз қолымен жасап, ерен еңбегінің арқасында жазушылық қабілетін шыңдай отырып, елге өзін таныта, мойындата білген қаламгер»,— деп оқырман қауымға ой бөлісті.

«Әдебиет атаулының көкейкесті мәселелерінің бірі – қашанда осы өзі сүріп отырған уақыттың аяқ алысын, өз замандастарының бет-бейнесін көркем әдебиетте бейнелеуге құлшыныс. Ол әр қаламгердің мұраты, арман-мақсаты десек, жазушы Құрал Тоқмырзин замандас бейнесін, оның сезімдерінің ішкі иірімдерін, білімін, адамгершілігін, парасатын,

ректоры Райымбаева Құралай Серікқызы жазушы, журналист Құрал Тоқмырзиннің шығармашылығына арналған «Өмірді толғаған қаламгер» атты әдеби кешті қорытындылап, келген қонақтарға шексіз алғысын білдірді.

Ұлмекен УЖРАЕВА,
С.Бәйішев атындағы облыстық
әмбебап ғылыми кітапханасының қызметкері.

